

نابرههانی

خالی

نابر کہانی

سعید بھٹا

سافہ

پہلی وار	فروری 2010ء
مکھ چتر	صابر نذر
کمپوزنگ	عبدالحفیظ
مئل	140
گین	500
چھاپہ خانہ	شرکت پریس اہور

ISBN:978-969-8957-77-3

سانجہ
SANJH
PUBLICATIONS

دوجی منزل، مفتی بلڈنگ، 17/31 ٹیپل روڈ، اہور

فون: 042-37355323، فیکس: 042-37323950

برانچ: بک سٹریٹ 46/2، مزنگ روڈ، اہور

ای میل: sanjhpk@yahoo.com, sanjhpk@gmail.com

ویب سائٹ: www.sanjhpublications.com

عابد ساقی دے ناں

خاقت نون تلون لکی چوٹیون نکلی ہے مار بھڑکارے
اونونون انکھی نہیں سمجھدا جیہڑا احمد خان دا دکھ و سارے

سارنی

9	راجا پورس
27	احمد خان کھرل (1)
47	احمد خان کھرل (2)
51	احمد خان واسر
54	مراد فتیانہ
61	جلدے خان کھرل
65	خلقت نوں تلیوں لگی
101	کہانی وار فرہنگ
108	سوے
112	ناں تھال

راجا پورس

بادشاہ ڈھیر ہن پر جیہڑا اعظم سدوانا ہے، ایہہ بہوں گھٹ سدوا گنن۔ دارا اعظم ایران دا بادشاہ ہویا ہے۔ مُر سکندر وی اعظم سدوایا ہے۔ مُغل بادشاہ اکبر وی اعظم سدوایا ہے تے اشوک اعظم وی اعظم سدوا گیا ہے۔

شاہ دارا ایران دا بادشاہ ہویا ہے۔ اوہ ہفت اقلیم ہویا ہے۔ ست ولایتیں اوہدے ماتحت ہائِن۔ مقدونیہ دا بادشاہ فیلقوس ہویا ہے۔ فیلقوس سکندر دا پو ہے۔ ایہہ فیلقوس نکلے تاریندا ہا، شاہ دارا ایران آ لے دے اگے۔ اوس زمانے جیہڑا ٹکانیا ہویا ہا سونے دے انڈے بنا کے دیندے ہائِن۔ فیلقوس فوت ہو گیا ہے تاں ستارہاں سالان دی عمر وچ سکندر بادشاہ بنیا ہے تے پو دی گدی اُتے بہہ گیا ہے۔ چھماہی گزری کھلی ہائی کہ ہلکارے بادشاہ دارے دے آگن تے اوہناں آ کھیا، ”اوہ انڈے دے۔“ سکندر آ کھیا، ”اساڈی اوہ لکڑی مرگئی ہے، جیہڑی انڈے دیندی ہائی۔“ وزیر، امیر تے مصاحب بول اٹھن، ”سکندر ہوش نال گل کر۔ اسیں ایران نال لڑن جوگے کجھ نہیں۔“ سکندر آ کھیا، ”جیتنا جیونا ہے شیر دی زندگی جیونا ہے۔ گدڑ دی زندگی مینوں منظور ہی نہیں۔ میں اپنے مُلک دا پیسہ ہک بادشاہ دے ڈرتوں دے چھڈاں، نہ اوہ دھی دے

لکھے نہ دھین دے لکھے۔ کیوں دیواں؟“

اودوں ایران تے وڈے عروج ہوئے۔ اوہناں دا تاں چھوہ ہی نہ بھریندا ایہو
جیہاں اُتے۔ شاہ دارے نوں اوہناں ہلکاریاں جا کے گل کیتی ہے کہ سکندر باغی ہو گیا
ہے۔ بغاوت تروڑن کان شاہ دارا ایران توں چڑھیا ہے تے مقدونیہ دی کدھ نال جا
جھنڈا لایا ہے۔ جیہڑی قوم اٹھیندی پئی ہووے اوہ جھاکش ہوندی ہے۔ ایرانی قوم
عروج تے گئی کھلوتی ہا۔ ایہہ شرابی ہو چکے ہائے۔ زانی ہو چکے ہائے تے عیاش ہو چکے
ہائے۔ سکندر دی قوم ایرانیوں نوں دھک کے ایران جا جھنڈا لایا ہے۔ اتنا پچھانہ مار
آنداسوں۔ اتنے تائیں ایرانی جنگ توں تنگ آچکے ہائے کیوں جو عیثاں نہ رہیاں۔
اوس ویلے اوہ سوانیاں دی جوانی ڈھوڈھیندے ہائے۔ راگ ڈھوڈھیندے ہائے۔ جیس
ویلے کوئی قوم تڑے تاں ایہناں کیتیاں کماں اُتے آپونین جیویں اج کگڑاں اُتے
آپین۔ خیر جنگ ہو رہی ہے۔ شاہ دارے دے دو وزیر، میدان جنگ وچ، رات دا
وقت ہے، اوہ آگن۔ اکھ، ”اساں سکندر نوں ملنا ہے۔ شاہ دارے دے وزیر
ہاں۔“ سکندر آکھیا، ”تلاشی لے لوو تے آون دیو۔“ اوہناں آکھیا، ”روپیہ لکھ اسانوں
دے، دیو بھرے اسیں تینوں دارا مار دیندے ہاں۔“ سکندر لکھ لکھ دتا۔ جیہڑے ویلے
دھمی فوجاں اکٹھ کیتا، شاہ دارے تقریر کیتی ہے جیویں ”نادر دی پوڑی“ آلا آہدا ہے:

خاں دوراں کرے سوال، تے سد سپاہ نوں
اج بنیا حشر زوال، دلی دے تخت نوں
صدمہ ایہو کمال، سرے تے کڑ کیا ہے
ایہہ زر فرزند تے مال، نہ ویسی نال کوئی
کیہ ہوسی پک سال، پچھیرے جیونا
اج کرو نمک حلال، محمد شاہ دی

دارا تقریر کریندا کھلا ہے کہ کل تائیں ایہہ لوک اساڈے غلام رہن تے اج
ایہہ غلامی دا طوق اساڈے گل وچ ہووے تاں اسیں دُنیا نوں کیہ مُونہہ
وکھسائیں؟ اتنے تائیں دارے دی فوج وچوں ہاتھی جیڈے قد دے دو بندے نکلن:
گینڈے دے چماں آلے۔ آن کے اوہناں پک پک تلوار دارے نوں ماری ہے تے
دارا ڈھے پیا ہے تے اوہ بھج کے سکندر دی فوج وچ جا کے رل گئیں۔ فوجاں ہنگھٹ
ہائیں سوڑے کھلونڈے ہائیں دوویں دل کیوں جو اودوں پھادھویں ہتھیار ہونڈے ہائیں۔
ایدوں دارے دیاں فوجاں وجیاں ہن لڑائی کرن کان۔ شاہ دارے ہتھ کھلا کیتا ہے،
”ٹھہرو۔“ ٹھہر گئیں۔ اوس آکھیا، ”ہتھیار سٹ چھڈو۔ میں تُسانوں وصیت کریناں کہ
سکندر جیڈا بندہ تُہانوں نہیں لیھنا۔ تُسیں قیامت تک لڑدے ای رہسو۔ سکندر گو میرا
دُشمن ہے پر ایڈا قابل ہے کہ ایس نوں بادشاہ من لیو تہ ہی امن نال وس سکدے
ہو۔“

واہ ماریا پیا ہے پر مخلوق دی بھلائی کان۔ سکندر اوہدی گل سُن لئی ہائی۔ اوہ
بھٹا ہے تے اوس دارے دا سر اپنی جھولی وچ رکھیا ہے تے روون لگ پیا
ہے۔ آکھیوس، ”چاچا! مینوں ایہہ علم ناہی کہ توں ایڈے پائے دا آدمی ہیں۔ میں
تینوں نہ مراونا۔ مینوں ماف وی کرتے کائی مت وی دتی جا۔ پیوتاں مر گیا ہے توں وی
پیو بن۔“ دارے آکھیا، ”میری پہلی مت ایہہ ہئی کہ کسے ویری دے مٹھے کلام تے وس
کے انج نہ کریں جیویں میرا سر جھولی وچ گھتیا ہئی۔ میرے کول ہتھیار کوئی نہ، نہیں
تاں تینوں مار لیندوم۔ دُوئی مت ایہہ وے کہ ایہہ قوم جیہڑی میری ہے، ایہہ تینوں
شاہی نہ کرن دیسی تے نہ ای میں ایہناں نوں بھلنا ہاں۔ توہیں ایہناں دے ہتھوں
مری جاونا۔ توں، دھی میری نال شادی کریں تاں توں ایس قوم اُتے شاہی کر سکیں۔
تریتی مت ہئی، جیہناں دو وزیراں مینوں ماریا ہے پتہ ہئی ایہہ کون ہن تے کیوں

ماریا ہے؟“ اکھے، ”نہیں۔“ اکھے، ”جیس ویلے میں جاوا ساٹرا اُتے دھاوا کیتا ہے، ایہہ دوویں وزیر ہائن اوس بادشاہ دے جدی۔ ایہناں لکھ روپیہ میتھوں لے کے اپنا جدی بادشاہ مار لیا ہا۔ جیہناں دے پیڑھیو پڑھی وزیر لگے آئن، اوہناں دی نمک حرامی کر سکدن تے میری کیوں نہیں۔ میں اتنی ندانی کیتی تے ایہناں نوں نیڑے لے آندا۔ اج ایسے نیڑتا چکھے ماریا گیا۔“ سکندر دوواں قاتلاں نوں بلایا۔ اوہ آگئے۔ اوس آکھیا بھی روپیہ لکھ جیہنوں دیوناے، دے لوو۔ ایہہ تاں میری زبان جو ہے۔ ”جلاد!“ اکھے، ”جی۔“ ”دوواں دے سر لہ چھڈ۔“ اچن تائیں دارا جیندا پیا ہائی کہ اوہناں دے سر توئیں توئیں کریندے وتدے ہائن۔ دارا سکندر تے بہت خوش ہو کے مویا ہے۔ سکندر ایران دی شاہی وی یونان نال رلا لئی۔

سکندر دا اُستاد ہویا ہے ارسطو۔ بڑا سیانا بندہ ہویا ہے۔ اوسے ارسطو نوں سکندر وزیر چاں کیتا ہے۔ نوشتاہ ناں دی پک سوانی یونان وچ ہوئی ہے۔ آبدن: دُنيا وچ اوس دا اُسن نیا ہویا ہائی۔ اوہ سکندر دی پیلانی ہا۔ سکندر ایران فتح کیتا ہے تاں اوہنوں وی یونان چوں سدوا لیا ہے۔ شاہ دارے دی دھی ارسطو نوں سدوایا ہے۔ اوس آکھیا، ”سکندر دا اُستاد ہیں۔ پیو مر گیا ہے۔ میرا وی پیو ہیں۔ گل ایہہ وے کہ عورت ایہہ بے عزتی تاں سہہ سکدی ہے کہ سکندر میرے پیو دا قاتل ہے تے میں اوہدی سوانی ہاں، پر سوکا عورت نہیں سہہ سکدی۔ ایہہ گل سکندر نوں سمجھا۔ ایس نوں بہادنا ہے سو تاں اودائیں مقدونیہ بہائے۔ میرے روبرو میرے شہر وچ نہ وے۔“ ارسطو آکھیا، ”غلطی میری ہے میں اوہنوں ہوڑیا نہیں، پر ہُن توں اگانہہ ساہ نہ کڈھیں۔ جے سکندر تائیں ایہہ گل اپڑی تاں شاید تینوں اوکھیاں کرے۔ میں کائی کریناں۔“ ارسطو سوچن لگ پیا ہے، ”میں ایہدے نال کیہ کراں؟“

سکندر دا ارادہ بنیا ہے کہ ہند اُتے دھاوا کراں۔ سکندر دا ایہہ دعویٰ ہائی کہ

دُنیا اُتے ہکو بادشاہ ہونا چاہیدا ہے۔ سکندر دربار خاص کیتا ہے۔ چیدہ چیدہ آدی بُلائے سُو۔ ارسطو وی وِچ بیٹھا ہے۔ سارے فوجی افسر اوتھائیں بیٹھن۔ سکندر پچھیا، ”میں ہند اُتے دھاوا کرُو ہاں۔ تئیں مینوں اپنے وچار دسو کہ کراں یاں نہ کراں۔“ سارے وزیر دلیلاں دیندے رہے کہ دھاوا ضرور کر کیوں جو تیری طاقت ہے۔ سکندر آکھیا، ”اُستاد جی تئیں نہیں بولے۔“ ارسطو آکھیا، ”پچیا! ایہہ آپ آپ ہن خیال لوکاں دے۔ ایہناں دا خیال ہے توں دھاوا کر۔ میں تینوں ہوڑیناں۔ توں دھاوا نہ کر۔“ ”کیوں؟“ سکندر پچھیا۔ ارسطو اگوں آکھیا، ”جیس قوم راجپوت نال توں متھا ماروہیں، توں اوس قوم نوں نہوں جاندا۔ کدی موقع بنیا تاں میں تینوں وکھساں۔ راجپوتاں وِچ جیہڑے جتی ستی ہوسن اوہ ساری عمر شادی نہ کریسن۔ اوس قوم نال توں متھا ماروہیں تے کھیڈ دا چھوہریں نال ہیں۔ جیہناں نال توں متھا لاؤہیں اوتھے فوارے خون دے اُڈن تے جیہڑے تیرے کرتوت ہن: اتھے شراب، راگ تے ناچ ہے۔ میں تینوں آہناں لڑائی نہ کر۔ کافی ہئی مُلک اپنا تے استھائیں کھا پی۔ سوچ سوچ کے سکندر ڈھیر ڈھل چکھوں بولیا، ”اُستاد جی! ہور میرے وِچ کوئی بھڑ نہیں، پر نوشابہ واسطے میں قسم چیناں کہ اوہدا پیا رچھڈ دیساں۔“ اوہ چاہندا ای ایہو گجھ ہا، اوہدی گل منی گئی۔

دربار چوں اُٹھی کے گھر گیا تاں نوشابہ ہار سنگھار کر کے اوہدے کول جا اپڑی۔ سکندر مونہہ پھیر لیا۔ سکندر دا مونہہ پھیرنا کہ اوہدے دل تے ٹھوکر لگی۔

حافظ برخوردار آہدا ہے:

اج یار نہ ملیا ہس کے، کائی بھاری بنی مُصیب
کسے دُوتی پکڑ رنجانیا، میرا مرزا یار غریب
میں نچ جمدی گھر مایاں، یاں ہوندی نیک نصیب
بچن مُحال آزاریاں، جدوں روگی ہون طیب

آہدا ہے:

اودے ہتھیں مہندی رنگی، اودہ آئی ہے میلڑے ویس
جٹ دے کے وٹ سریر نوں، پیا غصے نال تکیس
نیہوں نظر مہر دی بھالدا، پیا طعنیاں نال سڑلیس
سانوں نت اڈیکاں تیریاں، لے جا راوی دے دیس

نوشابہ روون لگ پئی ہے کہ کیہ قصور ہے میرا، توہیں مُونہ پھیر لیا ہے؟ سکندر
آکھیا، ”تیرا قصور کوئی نہیں۔ میں اپنے اُستاد ارسطو اگے قسم چائی ہے کہ کسے سوانی آل
نہ ویکھساں۔“ نوشابہ آکھیا، ”ارسطو اُستاد دی اسی سال عمر ہے۔ ارسطو میں نہیں ڈٹھا
ہویا تے اوس مینوں نہیں ڈٹھا ہویا۔ میرے نال لگا آ۔ میں سُنیا ہویا ہے کہ اودہ باغ
دے وِچ رہندا ہے۔ جے اودہ ویکھ کے ایمان وِچ رہ جاوے تاں تیری قسم۔ جے اُستاد
ہوریں آپ ڈھے جاوَن تاں وت تیری قسم کاٹی نہ۔“ سکندر نوں پک ہے کہ ہوسکدا
ہی نہیں کہ اسی سال عمر اوس دی تے اُلٹا مینوں متیں دیون آلا۔ نوشابہ آکھیا، ”چل۔“
رُ پئے۔ سکندر نوں نوشابہ بُونیاں وِچ چاں بہایا ہے۔ ارسطو دی ماڑی بہوں اُچی ہے،
وِچ باغ دے۔ مطلب کیہ کہ میرا دماغ مُعطر رہوے۔ کُتب خانہ تُنیا پیا ہے کتاباں نال
تے اودہ ساریاں کتاباں وِچ مغز دے۔ ساہویں تِلاں ہائی، نوشابہ اوتھے کھلو کے گیت
گانویا ہے۔ تکیا ہے ارسطو یاں بہشت دی حُور بھلیں پئے کے آگئی ہے یاں پری
پرستان توں اُتر آئی ہے۔ آدم ذات تاں ہے نہیں۔ ماڑی توں لہی آیا ہے۔ جدوں
کول آیا ہے تاں کچھ یوس، ”آپ دی تعریف؟“ نوشابہ آکھیا، ”میں تاں پک بد نصیب
جیہی سوانی ہاں، میرا ناں نوشابہ ہے۔“ ”اودہ نوشابہ یونان والی؟“ اکھے، ”جی ہاں۔“
اوس آکھیا، ”سکندر جوابی ہو گیا ہے۔ میں ہُن کسے ہور نال یاری لائیں تاں ٹھاہندی
نہیں۔ گھنڈی دی گل ہے۔ میں آکھیا، چلو عورت مرد اک دُوئے توں سوا رہ نہیں

سکدے۔ اوہ ناتا توڑاں تاں میں سکندر دے اُستاد نال یاری لائیں۔ گھٹیا بندے نال
وی ہُن کیہ لاوئی ہوئی۔“ بابا ہسیا تے پیلیاں ہنواں آخر آلیاں وی نکل آئیاں۔
بھدّاں دے وچوں تندوں وی اُٹھیاں۔ اوس آکھیا، ”زوئے قسمت، اڈھوں اُتے میں
کیہ منگدا ہاں جے تُوں آویں تاں۔“

پانہوں پیر سوریندی ہے جج یارے دی آوے
ارسطو آکھیا، ”چل۔“ اکھے، ”مینوں چال۔“ ارسطو آکھیا، ”پیرا ٹھل جاوی،
دیکھن والا کوئی کیہ آکھسی؟“

ع: عشق جیہناں دے خیال پیا، سوئی چکدے چکدے چک گئے نی
رتی ماس نہ ہا تن عاشقاں دے، اوہ سکدے سکدے سک گئے نی
دُکھاں آن کے سُکھاں نوں زیرِ کیتا، سکھ لکدے لکدے لک گئے نی
علی حیدرا وے دھوئیں عاشقاں دے، ایویں دُکھدے دُکھدے دُکھ گئے نی

نوشابہ آکھیا، ”میں دیکھو ہاں کہ تُوں محبت کرواں کہ ایویں ڈانگھ
لاؤ ایں۔“ اوس آکھیا ہے، ”توہیں ٹھیک آکھیا ہے۔“ بابا جھک گیا ہے تے اوہ اُتے
چڑھ گئی ہے۔ آہا ہے۔

عشق نہیں گھر گاڈواں، نہیں بازار دکا
عشق اُٹھیندا اندروں، جیویں بارود چوں بھہا
عشق پٹیندا ایریو، دیندائے دھوڑ دُھما
عشق علم سٹاوے عالماں، تخت سٹن بادشاہ
عشق پاڑے بُرقے ستر دے، لاہے شرم حیا
نت عاشق گُوچے یار دے، گُلّے کرن گدا

استھئے علم گھرل ہو جاندن۔ بابا نیوں گیا ہے تے اوہ پلاکی مار کے چڑھی ہے
تے آکھیا سو، ”چل میرے گھوڑے۔“ سکندر دیہدا پیا ہا۔ سکندر دا رنگ ہو گیا ہے
جیویں:

تپ پھالا ہوندائے لال وچالے اک دے
”مینوں کیہ آہدا ہا!“

من مُنڈیا تے مُونہہ ملوانا دِلوں خورندہ راگ دا
بافندہ بردہ خُسرِیاں ، کیا رستہ جانے باگ دا
نہ پہنچیا جا رنگریز تے نہ مِلپوس شالا لاگ دا
گُٹا بھریا مُوتر دا کیہ لاون سوان تے جاگ دا

سکندر اگے آ گیا ہے۔ اوس زمانے دا چالا ہائی کہ اُستاد نوں سلام کرن ہا
تاں سجا گوڈا بھونیں اُتے رکھ کے کریندے ہائَن، پر سکندر اوس ویلے سلام ادب توں
نہیں چرٹ توں کیتا ہے۔ کیا کہنے داناواں دے۔ اجیہے موقعے تے وی کھلوتیاں
آکھیوں، ”سکندر پچیا! اجے وی تینوں مت نہ آوے تاں افسوس ہے تیرے واسطے۔
میں ایسے تُوں تینوں آکھیا ہا، جیہڑے ایہناں نال کھیڈن اوہ سُرے نہیں ہوندے۔
ہُن کوئی مینوں اپنی قوم دا آگو پُنے تاں میں بن جوگا ہاں؟ جیہڑے ایہناں نال پیار
کرن اوہ کھچ ہو جاندن۔“

سکندر بولیا، ”اُستاد جی! تہاڈی مت اتنا اثر نہ کیتا جتنا تہاڈی ایس مثال کیتا
ہے۔ بالکل توہیں ٹھیک آکھیا ہے۔ زمانے دا اُستاد ہو کے ایس تیرا عقل کڈھ لیا ہے۔“
تے آکھیوں، ”میرے واسطے اوہی قسم ہے۔“

نمانی نوشتاہ تِرا تاں کیتا ہا سکندر واسطے، نہیں تاں ارسطو جیہاں نوں اوہ
کدوں نیڑے آون دیندی ہائی۔ گل اوتھائیں دی اوتھائیں رہی۔ سکندر کولوں پُچھیا ہے

نوشابہ، ”پک گل تاں مینوں دس۔ ہند اُتے جوں دھاوا کڑو ہیں، کوئی اچیہا راجا وی اوتھے ہے جیہدا تینوں کوئی بھو ہووے؟“ ”ہاں“۔ اوس آکھیا، ”راجا پورس جیہڑا بھیرے دا سردار ہے اوہدیاں گلاں میتھے پہنچدیاں رہندین، اوہدا خیال آوند اے تاں پھپھر تھڑکدا ہے۔“

نوشابہ سوداگر دا لباس چاں کیتا ہے، نال کروان لدوا لئے سُو سامان دے۔
ایرانی سوداگر بن کے ہند چاں تکیا سُو:

بھاریں جانے تے مول نہ جانے
میرا ڈھول جوانیاں مانے

سکندر اے تیاریاں پیا کریندا ہائی کہ نوشابہ پنجاب اپڑگئی ہے۔ نوشابہ پنجاب آئی ہے تاں اودوں پندرھویں ساون نوں ہائی۔ جیس شہر کولوں لگھدی ہے عورتاں سنب سنگھار کے پیگھاں پنیاں چڑھیندین۔ نوشابہ چُکھیا ہے، ”کائی عید ہے؟“ ہندو سوانیاں آکھیا، ”جی، اج رکھنی دا دیہاڑ ہے۔“ ”رکھنی کس نوں سدیندیاں ہو؟“ ”اگول اوہناں سوانیاں آکھیا، ”جدوں پندرھواں ساون نوں ہووے تاں ایہہ ہند دی عید ہے۔ جیہڑیاں بھیناں دے بھرا جیندے ہن نا، اوہ اوہناں نوں گانے بھندین تے اوہناں توں لاگ لکیندین۔ مڑ خوشیاں کریندین۔ کپڑے پیندین، کھانے پکیندین تے پیگھاں چڑھیندین۔ جیہناں بھیناں دا بھرا کوئی نہیں اوہ اج کالے کپڑے پا کے پک دُوئی نوں مکاناں دین تے کائی خوشی نہ کریں۔“

مثالا زندگی ہووے دراز تیری، بھیناں جیندین بھانیاں دے بھرا اُتے
نوشابہ چُکھیا ہے، ”راجے پورس دیاں کتیاں بھیناں ہن؟“ اوہناں آکھیا،
”اوہ دھی جاونی نہیں چاہندے، بھین کدوں ہووے؟“ ”کائی نہیں سو؟“ اکھے،
”نہیں۔“

نوشابہ بہہ کے نولڑیا گانا چاں بدھا ہے۔ جیس وِچ یاقوت ہاں جیویں راجے
دی شان ہائی۔ زرق برق لباس پاکے، گانا تھ وِچ نپ کے راجے پورس دی حویلی وِچ
آوڑی ہے۔ راجا پورس اپنے شاہی محل وِچ بیٹھا ہے۔ سکندر دا اعلان جنگ آچکا ہے۔
پورس میز اُتے ہند تے ایران دا نقشہ رکھیا ہویا ہے۔ اوہ ویہدا بیٹھا ہے ایس رستیوں
آونا سو۔ ایہہ دریا جھاگنے سو۔ ایہہ پہاڑ لگھنے سو۔ ایدوں ہو کے آوسی۔ پورس دا حکم
ہے کہ کوئی جی ایس ویلے میرے آل نہ آوے۔ نوشابہ جیس ویلے محل نوں وڑی ہے،
پہریداراں دی جرات ہی نہیں پئی کہ چکھن چاں کہ تُوں کون ہیں تے کدے جاونا
ہے۔ حُسن اک اجیہی خُدا داد چیز ہے کہ ایہنوں ڈٹھیاں ہر پک دا دل گکھر ویندا ہے۔
بیگمات والے محل وِچ آئی ہے تاں جتنیاں رانیاں، مہارانیاں بیٹھیاں ہاں سبھ نے اُٹھ
اُٹھ کے سلام کیتا ہے۔ پتہ کوئی نہ کہ ایہہ کون ہے۔ نوشابہ چکھیا ہے، ”راجا؟“ اکھے،
”محل وِچ بیٹھا ہے۔“ تے ایہہ اگانہ ٹردی رہی ہے۔ اوہ پک دُوی توں چکھدیاں
ہن کہ ایہہ کون ہے؟ ایس نوں پک ہے کہ جیس ویلے پورس میرے آلوں ویکھنا ہے
مردتاں اجیہا ہے کوئی نہ جیہڑا عاشق نہ ہو جاوے۔ میں بھرا بناون پئی وینی آں شلائج
جاواں۔

جیس ویلے پورس دے محل اگے اپڑی ہے تاں پچھاواں پیا ہے تاں پورس
اُتانہہ سر کر کے تکیا ہے۔ ویکھ کے پورس مُہ پٹھاں مونہہ چاں کیتا ہے۔ اوہدی زندگی
وِچ پہلا مرد ہا جیس ویکھ کے مونہہ پٹھاں چاں کیتا ہے۔ اوس ویلے حُسن مات ہو
جاندا ہے۔ جیہڑا وی کسب کسے دا ہووے، جتھے پرواہ نہیں، جتھے نیاز نہیں او تھے ناز نہیں
ہوسکدا۔ ناز ہوندا ہے جتھے سچ۔ ایہہ کھلو رہی ہے۔ ڈھیر چر گزر گیا ہے پر اوس ایہہ
نہیں چکھیا کہ تُوں کون ہیں تے کیویں آئی ہیں۔ غمگین ہو کے آکھیا سو، ”میں پک
عرض کرنی ہے۔“ راجے ایہہ نہیں آکھیا کہ حکم کر۔ اوس آکھیا کہ کریندی رہو عرض۔

نوشابہ آکھیا، ”میں ہک ایران دی سوانی ہاں تے ہُن پنجاب وِچ آگئے ہاں۔ نوشابہ میرا ناں ہے۔ میتھے بھرا کوئی نہیں۔ جدوں رکھنی دا دہنہہ آوے تاں سارا چاہہرا روندی رہندی ہاں۔ اج میرا کوئی بھرا ہوندا میں اوس نوں گانا بٹھاں ہا، اوس توں لاگ منگاں ہاں۔ اوہ لاگ مینوں دیوے ہا۔ میں سُنیا ہے، راجا پورس تے بھین کاٹی نہیں تاں مینوں ایہہ خیال آیا ہے کہ مینوں ایہہ تَس رہندی ہے کہ کوئی بھرا ہوندا تاں اوس نوں وی تاں تَس رہندی ہوسی کہ کاٹی بھین ہوندی، گانا بٹھے ہا، لاگ لے ہا۔ میں اوہ بھین ہاں جیہدا بھرا کوئی نہیں۔ توں اوہ بھرا ہیں جیہدی بھین کاٹی نہیں۔ میرا ہاڑا ہئی توں ہتھ اگانہہ کر۔ میں گانا بٹھاں۔ توں مینوں لاگ دے۔“ پورس دیاں ہنجوں وڑھیاں ہن۔ پورس آکھیا، ”چارویں بھینوں! ٹہانوں تاں ایہہ سِک رہندی ہوئی تے اساں مرداں نوں تاں ایہہ سِک ہوندی کاٹی نہیں تے خاص کر کے راجپوت قوم نوں پر میرے بُو ہے تے کوئی سائل آیا ہے تاں میں خالی ہتھ بھنویا کدی نہیں۔ ایہہ ہتھ ہئی، گانا بٹھ تے لاگ منگ۔ بھین تاں بھین ہی سہی۔“ اوس گانا بدھا ہے۔ اکھ، ”لاگ منگ۔“ ”مینوں حیا آوندائے۔“ اکھ، ”لکھ کے پیش کر۔“ نوشابہ لکھیا ہے: سکندر یونانی تیرے اُتے دھاوا پیا کریندا ہے۔ اوہنوں قتل وی نہیوں کرنا تے قید وی نہیوں کرنا۔ پورس دیاں اکھیں لہو وانگ ہو گئیں۔ اوس آکھیا، ”بھین تاں نہ مینوں، جاسوسہ بن کے آئیں۔ پر چلو، میں راجپوت ہاں۔ راجپوت زبان کر لے تاں اوہدی او تھے موت ہے۔ میں اوس توں بھین نہیں سکدا۔ میں نہ قید کریاں نہ قتل کریاں پر توہیں ہُن بہنا اتھے ہے۔ باہر نہیوں نکل سکدی۔ توں پورس دی بھین ہیں۔“

سکندر ایرانوں دھاوا چاں کیتا ہے۔ کابل، قندھار دے امیر نوں آکھیا سو، ”مینوں رستہ دے۔“ اوس آکھیا، ”رستے منگدے ہن ترائے شرطاں نال بادشاہ۔ ایس شرط نال کہ جیہدا ملک اگوں فتح ہو یا اوہدے وچوں حصہ دیونا۔ حصہ دیسیں؟“ اکھ،

”نہیں۔“ ”دوئی شرط ایہہ ہے جیہڑی اساڈی واہی وگڑے یاں باگ اُجڑن تاں اوہناں دا تاوان ادا کریسیں؟“ اکھ، ”نہیں۔“ ”ترسئی گل ہمت آلی ہے۔“ اکھ، ”میں ہمت نال کیساں۔ جرات ہئی تاں لڑ پڑ۔“ اوس بھلایا اپنیاں فوجاں نوں۔ آکھیوس، ”بڑی بے عزتی ہے اوس بادشاہ دی، جیہڑا مکان ہی نہ دیوے تے دشمن نقصان وی کر جاوے۔“ وزیر آکھیا، ”نہ لڑیے سکندر نال۔ ایہدا بھار نہیں چایا جاسکدا۔“ سکندر دی تک ہے ہندوستان اُتے تے ایہدی نگر راجپوتاں نال ہے۔ سکندر جدوں اودوں بٹنا ہے تاں ایہہ رنگت نیہسوں ہووئی۔ ہٹے ہوئے نوں اکھسائیں حصہ دے یاں لگھن نیہسے دیندے۔ آمدن ایہدی نہ کھا۔“ اوہناں ہتھیار سٹ چھڈے۔ جیہڑا راجا مہاراجا اگوں ادا گیا، ہتھیار سٹیندا گیا۔

سکندر ٹیکسلے اُتے آ گیا ہے۔ راجا امبھی ہو یا ہے ٹیکسلا دا راجا۔ اوس باجھ لڑائی دے ہتھیار سٹ وِتن۔ امبھی دا ہتھیار سٹنا کہ سکندر دی تک سومنات تے جا کھلی ہے۔ مینوں ہُن کوئی ڈک نہیں سکدا۔ سکندر ویہت دے لہندے آ لے پاسے رُکیا ہے۔ اپلی گھلیا سو پورس آل کہ میں سندا رہناں ہاں کہ توں وڈا ضدی جیہا راجا ہیں۔ میں جانا سومنات اُتے۔ ہتھیار سٹ جیویں امبھی سٹن۔ مینوں لگھن دے۔ پورس ولدا گھلیا، امبھی راجا ہے پر راجپوت نہیں۔ نسلی نہیں۔ نسل مجبور کریندی ہے لڑن کان۔ پہلا نسلی راجپوت میں پیا شروع ہوناں۔“ راجپوتاں دیاں اٹھ نسلاں ہن:

راجپوت، ڈوگر، چوہان، راٹھور و تنوارے

بھٹی، چدھرڑ، برس، راج دھانی برے؟

تخت حسن پور، بسرا پر فرماں روا رہے

پورس آکھیا، ”میں راجپوت ہاں۔ توں نکلے منگسیں میں انکار کریاں۔ قُربانی منگسیں تاں میں اتنی قُربانی دیاں کہ بھیرہ رڑی ہو جاسی، اوس ویلے پہلا پیر

رکھیں۔ سومات تینوں دُور نظر آوی۔ تُوں پیا جاننا میں گھوڑے دے سُنباں پٹھ ہے
سومات۔“

لڑائی شروع ہوئی۔ چار مہینے گزر گئے۔ سکندر نوں ویہت نہیں لگھن دتا
پورس۔ سکندر سنہو گھلے کہ ہتھیار سٹ۔ پورس آکھے، ”سٹوائیں تاں شائ۔ کدی
راجپوت انجیں ہتھیار سٹن۔“ ایہناں دیہاڑیاں وچ جھڑپاں ہوندیاں رہیاں۔ کدی
یونانی ویہت ٹپ آون تے پنجابی دو چار مار لئیں۔ کدی پنجابی دریا ٹپ کے یونانی مار
لئیں۔ ایہناں جھڑپاں وچ پورس دا پُتر مری گیا۔

سکندر سوچیا، جیہڑے ایلیچی میں پورس آل گھلیناں راجا با رعب ہے ایہہ گل
نہیں کرسکدے۔ کیوں نہیں میں ایلیچی بن کے جاواں۔ اوہدے نال رنج گلاں کراں۔
ہتھیار اوڑک سٹ چھڈنے سو۔ ایڈا گھاٹا ہور کیہڑا سو کہ پُتر مری گیا سو۔ وزیر، امیر
ہوڑ بندے رہ گئے، سکندر نہ جا۔ سکندر ایلیچیاں آلے کپڑے پائے۔ کھڑا جیہی تلوار لئی
سو۔ تھیلے تئے ہوئے کاغذاں دے۔ سکندر بھیرے نوں آوڑیا ہے۔ سنہیا گھلیا سو کہ میں
سنہو ہاں سکندر دا۔ راجا پورس نوں ملنا چاہوناں ہاں۔ پورس عوام اٹھادتی تے دربار
وچ صرف راجپوت رہ گئے۔ اڑتلی آکھیا، ”لگھ آ۔“ لگھ آیا۔ سلام کیتا۔ گُرسی پئی ہا
بہہ رہیا۔ تھیلے وچ ہتھ ماریا سو تے چٹھی کدھی۔ اکھے، ”سکندر دی طرفوں لکھیا ہویا
ہے۔“ پورس دا پنڈت وزیر ہویا ہے، اوہنوں آکھیا سو، ”چٹھی پڑھ کے سنا۔“ پنڈت
آکھیا، ”جی، سکندر لکھدا ہے کہ تیرے واسطے ایہا گل کافی ہے کہ پُتر ہائیا، اوہ مری گیا
ہے۔ تُوں ہتھیار سٹ گھت۔“ پورس تکیا ہے ایلیچی آلوں۔ اکھے، ”سنہو؟“ ”جی۔“
”کسے زمانے ایہہ غلام رہ چکن، سکندر دا خاندان؟ مینوں ایہناں لفظاں وچوں غلامی
دی بو آئی ہے۔ میرا پُتر زنا چکھے ماریا گیا ہے؟ بے غیرتی چکھے ماریا گیا ہے؟ چوری
چکھے ماریا گیا ہے؟ قوم تے دھرتی کان مرنا راجپوت دا گھنا ہویا تے اوہ مینوں آکھدا

ہے کہ تیرے کان نصیحت دا وقت ہے۔ پُر دی لاش ای تاں مینوں آہدی ہوئی، بابا! جس راہ تے میں مويا ہاں توں وی مر۔ وڈا کمینہ ہے تیرا بادشاہ۔“

اپلی اٹھیا ہے۔ تلوار میان وچوں چھک کے گُرسی اُتے ٹھوکی سُو۔ آکھیوں، ”ہُن سدیا ای۔ میں ہاں اوہدا نمک خوار۔ میرے ہوندیاں مت کمینہ سدریں۔ میں حلق کولوں زبان چھک لیاں۔“ راجپوت بل اٹھن، ”ایہہ کون ہے؟“ پورس وِرسی کڈھ کے آکھیا، ”میں سکندر دی کنڈیوں چکھے تاں کمینہ نہیں سدریں۔ میں سکندر دے مُونہہ اُتے پیا کمینہ سدریں۔ کمینہ نہوں تاں ہو رکیہ؟“ وزیراں ہائے ہائے کیتی۔ ایہہ تاں اپلی ہويا۔ اوس آکھیا، ”اپلی میرے کول اگے دی آوندے رہندن۔ ایہہ شاہی اگ ہے جیہڑی اگوں کھاوندی ہے۔ اگ ڈکیندی پئی ہے اگ نوں۔“ اوس ویلے سکندر ہتھ ماریا ہے۔ عمامہ کھولیا ہے۔ بناوٹی داڑھی ہائی۔ سر اُتے ایران دا تاج ہا۔ راجپوتاں تلواریں نوں ہتھ ماریا ہے۔ پورس آکھیا ہے، ”خبردار، سکندر ہے تے آیا ہے اپلی بن کے۔ اپلی مارنا راٹھی کائی نہیں۔ مُڑتاں میرے جیڈا کمینہ کوئی نہیں کہ سکندر آوے اپلی بن کے تے میں اپلی مروا گھتاں۔ جا سکندر چلا جا۔ بھیرا کیتا ہی کہ ناہیا آونا۔“ دستہ فوج داناں گھلیا سُو کہ ایہوں دریا پار کروا آؤ متاں کوئی راجپوت ایہوں مار لے۔

راجا پورس مٹھا پیا ہے کہ سکندر نوں احسان نال ہٹایا ہے تے ہُن اوس لڑنا کوئی نہیں۔ رات نوں سکندر دیاں فوجاں دریا لگھ آئیں۔ لڑائی پے گئی ہے۔ لڑدیاں لڑدیاں پورس دی فوج گھیرے وچ آ گئی ہے۔ فوج وچ اچّیوں پے گئی ہے۔ فوجی بھجن، نسن لگ پئے۔ پورس دربار لا کے بیٹھا ہے تے اپلی آیا ہے کہ سکندر دیاں فوجاں دریا ٹپ آئیں۔ دیہت دی من آ لے فوجی گھیرے وچ آ گئیں۔ پورس ہاتھی اُتے چڑھ کے آیا ہے۔ ”نادر دی پوڑی“ آلا آہدا ہے:

چڑھے چوغطہ بادشاہ، دھرگیں دھکارے
گھوڑا ساڈھے ست لکھ، رجواڑے سارے

جو گھٹ اے بگلا، نقیب پُکارے
 جیویں ساون جھڑی بمبہا، رُت سماں چتارے
 بھیریں بدل گجدے، گھڑیاں نگارے
 پیگھاں فرنے بیرکاں، رنگ کرن نظارے
 باگیں بولن کونلاں، تریاں کہارے
 ساز ثقیلے بجلیاں، دیون لِسکارے
 ہاتھی آون جھولدے، وِج دَلاں سنگھارے
 مار مُہاوت چلدے، سر گُنڈے بھارے
 نو گز ہلاں ڈنگیاں، سُونڈ لَین بھلارے
 اژدہا پہاڑ دے، دم پیون ہارے
 دند چٹے دین دکھالیاں، کہہ رکت اٹھارے
 جیویں قبریں دے دسدے، سفید مُنارے
 جو گھن اڈے مکڑی، دَل بے شمارے
 ہاتھی زور چھاڑدے، گھوڑیاں ہنکارے
 گرد چڑھی اسمان تے، پے گئے غبارے
 چن سورج نہ دسدے، نہ امبر تارے
 چڑھیاں دو بادشاہیاں، مل گٹھاں چارے
 ڈیرے پائے چوغطیاں، آ توی کنارے

جدوں پورس میدان اِچ وڑیا ہے تاں اوس لککریا، ”ہلا سکندر، سکندر، سکندر۔“
 سکندر گھوڑے اُتے چڑھ کے آیا ہے۔ پورس ہاتھی اُتے ہا۔ پورس ہتھ اُلا ر کے سٹواں
 برچھا مارن کان برچھا تولیا ہے۔ شست تھمراون لگیاں گانے تے نظر پئی سُو۔ ہنجوں
 ٹپیاں سُو۔ ہائے زبانی، تینوں وڈھ سٹاں۔ ہُن راجپوت نیموں رہندا جے سکندر
 ماراں۔ برچھا مار کے سکندر دا گھوڑا ڈھاہ لیا سُو۔ سکندر دُوئے گھوڑے اُتے مڑ چڑھ کے

آیا ہے۔ ایس دُو آ وی برتھے نال ڈھاہ لیا ہے۔ اتنے تائیں چو گردوں انھیر تیراں دے گھل گئیں۔ تیر وٹھن تاں راجا پورس بے ہوش ہو گیا ہے۔ فوجاں راجے دیاں نس گئیں۔ راجا پورس نوں سونے دا ججیر مار کے سکندر اپنے تمبو وچ لیاندا ہے۔ سکندر آکھیا ہے اُستاد ارسطو نوں، ”اُستاد جی! ایہو جیہا انسان دُنیا توں مٹنا نہیں چاہیدا۔ لکھ مرے لکھ پال نہ مرے۔ ایہو جیہے راٹھ جیندے ہی رہن۔ ایہدا علاج کر۔“ ارسطو نبض تے ہتھ رکھیا ہے وت دوا بنایا ہس۔ سکندر اٹھا کے پورس نوں دوا دتا ہے۔ پکے واریں ارسطو آکھیا ہے کہ ہُن ہوش وچ ہے۔ پورس بھین کے تکیا ہے تاں جدوں ویہدا ہے گل یونانی تے ایرانی سپاہی ہن۔ آپ نوں ویکھیا سوجھیر وگی ہوئی ہے۔ اوس ویلے سمجھ گیا ہے کہ میں قید وچ ہاں۔ سکندر بولیا، ”ویہدا پیا ہیں کہ قید وچ ہیں؟“ اکھ، ”ہا۔“ ”تیرے نال میں ہُن کیہ سلوک کراں؟“ پورس آکھیا، ”جد دا میں جمیا ہاں ایہہ کنھی کسے دشمن اگے جھکائی نہیں۔ زبان میری منت دی عادی نہیں۔ توں اوہ سلوک کر جیویں بادشاہ بادشاہواں نال کر دین۔“ تاں لشکر وچ ہا کر وگی ہے۔ ”شابش جوان دیا پچیا! کیا کہنے۔“ سکندر بولیا ہے، ”میں دُنیا دے بادشاہ وٹھن پر تیرے جیہا بہادر نہیں وٹھا۔“ پورس آکھیا، ”میں وی دُنیا دے بادشاہ وٹھن پر تیرے جیہا کمینہ کوئی نہیں وٹھا۔“ سکندر آکھیا، ”میں کمینہ کیوں آں؟“ اکھ، ”کمینہ نہ ہوندوں تاں اپلی بن کے میرے دربار وچ کوئی ناہیا آونا۔ شیرنوں گدڑ بنا مہنا ہے۔ میرا حق ہاتینوں عمر قید کرنا یاں قتل کرنا پر میں تینوں چھڈ دتا۔ ایہہ دُو آ کمین پُنا ہے جیہڑا ہٹ کے لڑ پیا ہیں۔“ سکندر آکھیا، ”تیری پہلی گل دے وٹے میں تیری جان بخش دتی ہے تے دُوی گل دے وٹے چ میں تیرا ملک وی بخش دتا ہے تے میرے نال رسائی کر۔“ اوس ویلے ہسیا تے آکھیوس، ”رسائی تاں ہے جے توں میری روٹی کھاویں۔“ سکندر آکھیا، ”منظور ہے۔“

پورس گھر آ گیا ہے۔ کھانے دانے پک گئے۔ رات دی روٹی کان سکندر نوں
 شاہی محل وچ بُلایا گیا ہے۔ سکندر کھانا کھاندا بیٹھا ہے جوں بیگماں آلے محل وچوں
 رانیاں، مہارانیاں، نوکریں، چاکریں نکلتی تے اوس دے اُتے گنگو دی کٹوری پلٹی نیں۔
 اودوں طبل تے شادیا نے وجن لگ پئے ہن۔ سکندر کچھیا ہے پورس دے وزیر کولوں،
 ”ایہہ کیہ گل ہے۔ میں تاں نہیں سمجھیا۔“ اوس آ کھیا، ”مبارک ہئی۔ راجا پورس بھین دا
 ساک تینوں آ کھی بیٹھا ہے۔ راجپوت جیہیں اُتے گنگو پلٹن اوس نوں دھی دا ساک
 دیندے۔“ سکندر نوں تاں عید دے چن چڑھ گئے۔ بھئی راجپوتی ڈھیوے تاں ایس توں
 اُتے میں ہور کیہ منگناں ہاں۔ سکندر جج چاڑھی تے پورس جھلی ہے چاں۔ سکندر نوں
 سنیہا ڈھیہا ہے کہ ایہہ شاہی محل ہے جیہدے وچ تہاڈی رانی بیٹھی ہے۔

سکندر محل نوں جا وڑیا ہے تاں گڑی رانیاں دے لباس وچ بیٹھی ہے گھنڈ کر
 کے، جیویں پنجابی عورتاں بہندین۔ سکندر گھنڈ اٹھایا ہے۔ شکل، صورت وکھ کے سکندر
 دا ٹھڈھا ساہ نکل گیا ہے۔ رانی کچھدی ہے، ”مہاراجا رات خوشی دی ہے۔“

اج دی رات سہاگ والی، بھلکے پتہ نہیں کیہڑا رنگ ہو سی
 کتھے تُوں ہو سیں کتھے میں ہو ساں، کتھے شمع تے کتھے پننگ ہو سی
 کائی گل دسو جیہڑی یاد رکھاں، جدوں تِساں باجھوں دل تنگ ہو سی
 تِساں باجھ پیاریا جانا وئے اساڈا کیہڑا بھلیرڑا سنگ ہو سی
 میرے کناں نوں بُندے سر چھتیاں دیاں تھہیاں
 مینوں رتجھ منگیندے دی پے گڈھیں ہن گئیاں
 مینوں مُر پرنائیں بابلا دا ج ویکھن آ سیاں
 سیاں پیگھ وٹائی ہے گل جھوٹن پتیاں
 جدوں آیا تتی دا وارا تڑٹ لاہاں گئیاں

”ایہہ گل دس توہیں ٹھڈھا ساہ کیوں بھریا ہے؟“ سکندر آکھیا، ”میں دساں چاں سہی پر تیرے دل اُتے ٹھوکر لکسی۔“ اکھے ”گل کر۔ ٹھوکر کیوں لگتی ہے۔“ سکندر آکھیا، ”میری ہک بیلانی ہا۔ صرف تہاڈی زبان دا فرق ہے۔ لباس دا فرق ہے۔ شکل، عُمر، قد بُت سبھ اوسے آر ہے۔ مینوں اوہ وچاری یاد آئی ہے کہ اوہنوں ٹھوکر مار کے تریا ہام۔“ ایہہ گل سُن کے اوہدیاں ہنجوں پٹیاں۔ اکھے ”مڑ توں رو پیوں۔“ اوس آکھیا، ”میں رُنی ایس توں ہاں کہ میرا وی ہک بیلی ہا تیری شکل اوسے آر ہے۔“ سکندر تلوار نوں تھہ ماریا، ”میں تاں خوش ہو یا ہام کہ راجپوتنی پئی ہتھیں آوندی ہے تے ایہہ تاں اگے بیلایاں آلی ہے۔“ سکندر سوچیا، ایس توں کچھ تاں لواں اوہ کون ہا؟ سکندر پچھیا، ”تیرا بیلی کون ہا؟“ نوشاہہ آکھیا، ”توں دس تیری بیلانی کون ہا؟“ سکندر دسیا، ”اوہ تاں یونان دی بہت مشہور عورت ہے۔ نوشاہہ اوہا ناں ہے۔ زمانہ اوہنوں جاندا ہے۔ ہُن توں دس تیرا دوست کون ہے؟“ نوشاہہ آکھیا، ”فیلقوس دا پتر ہا، مقدونیہ دا رہن والا ہا تے سکندر ناں ہاسو۔“ سکندر آکھیا، ”گڑا پوی توں تاں ہیں نوشاہہ۔“ نوشاہہ آکھیا، ”گل سُن میری، میں نہ ہوندیم تاں توہیں ہُن تاں قتل ہو جاونا ہا یاں قید ہو جاونا ہا۔ ایہہ بٹن پٹن میں کپتن تاں تیری جان بچی ہے۔“ اوس ویلے سکندر اوہنوں اپنی سوانی سمجھ لیا پر نی تاں اگے دی گیا ہا۔

بھیریوں جا کے سکندر ملتان اُتے دھاوا کیتا ہے۔ شور کوٹ لتاڑ کے گیا ہے۔ ایہہ بھڑ اوس ویلے دے ہن۔ ملتان فتح ہو گیا تے آپ پھڑ ہو گیا تے باقی دے پنجاب نوں کچھ نیہوں آکھیا۔ ڈھڈھوں بھیرا پے گیا ہے تے پچھانہہ دیس نوں پریتا ہے۔ بابل اپڑیا ہے تاں جند نکل گئی سو۔ پورس دی اولاد وچوں کچھ وی وڈے وڈے سُر مے تے کجاک جمدے رہن۔

احمد خان کھرل (۱)

راء احمد خان دا پپو راء نھو کموکیاں الے پر نیا ہے۔ قتال ناں کموکا ہو یا ہے اوس
الے۔ قتال کمو کے دے گھر کوئی بزرگ رہندا ہا۔ ہُن کھرلاں دی جنج ڈھکی ہے کموکیاں
الے۔ مجذوب پھکیر جیہڑا ہا اوہ آکھے، ”منگ تاں ہماری ہے کھرل کون ہے؟“ فتح
بی بی ناں ہو یا ہے اوس مائی دے۔ اوہ کھاریوں لتھی ہے ناکھڑیاں لے کے۔ اوہ لگی
آئی اوس پھکیر نوں ساہویں۔ اوہ پھکیر اگے اُٹھی کھلوتا۔ ”آپجُو، آپجُو“، اوہ کرن لگ
پیا۔ اوس کموکی آکھیا، ”ویہلا پپو بنیا رہیا ہیں ساری عمراں۔ ایہہ قتال کموکا میرا پپو ہا۔
اوس اتنیاں ڈاچیاں دتیاں۔ اتنے پلگھ پیڑھے دتے۔ اتنیاں مجھیں دتیاں پیسوں۔“
آہدن: اوس گودڑی چھنڈی ہے تے آکھیا پیس، ”کیہ دتا ہے قتالی کمو کے بھین
چود؟“۔ دو بیر وچوں ڈھٹھے ہن۔ ہک لال رتا تے ہک انجیں کچا بھو جیہا۔ اوس آکھیا،
”پچُو! ایہہ دو بیر کھائو۔ اساں تہاڈی کُکھ انج دولعل گھت چھڈن۔ ہک جہان دے
اُتے لعل ہوسی گیا تے ہک وی چنگا ہوسی گھر وائی دا۔“ احمد خان حالیں ماں دے ڈھڈ
انج ہا۔ مائی جوں نکلی ہے نا جھامرے توں اوروں دربار ہے خاکے شاہ سدیندن۔ اوس
ایلے اوہ پھکیر سید حیاتی انج ہو یا ہے۔ اوس آکھیا، ”جی سلام۔“ مائی آکھیا، ”پھکیرا!

کیوں تو ہیں میٹوں سلام کیتا ہے۔“ اوس آکھیا، ”ہنچو! تیئوں تاں سلام نہیں کیتا۔ تیری لکھ اچ بادشاہ ہے جینوں سلام کیتا ہے۔“

ہُن جیس ایلے جمیا تاں اچ وڈیرا کل وڈیرا۔ حالیں چھوہری لوا ہا تاں اوس ایلے کھلاں دی پگ راء صالح تے ہوئی ہے۔ راء صالح، احمد خان دا چاچا ہے۔ ہک بلوچ پھدھ کے، سکھ لے کے رُ وگن۔ ہُن وقت کیویں ہوویں ہو گیا ہے۔ اگے وڈیاں بندیاں توں سوا ایڑ ناہن نکلدے ہوندے جے بندیاں نوں بندے ہان تاں۔ اوس ایلے اوہ بھٹے راء صالح الے بھئی اساڈا بندہ پھدھ لیا ہے سکھاں۔ راء وڈا بندہ ہاتے دُھپ شُپ توں وی کڈھانا۔

اوہ ایدلے نوں آکھ۔ ایدلے نوں آکھ۔ جیہڑے نوں آکھے اوہ کڈھا جاوے۔ احمد خان اکھیں توں گورا ہويا ہے۔ بجار دے وچ وگیا آوندا ہاتے ہا چھوہر ہی اوس ایلے۔ راء صالح آکھیا، ”اوہراں آویں نا گوریا!“ جیس ایلے احمد خان پرتیا اوس آکھیا، ”لگا جاتے اوس سکھ نوں آکھیں بھئی ایہہ بندہ بلوچ چھڈ دے۔ ایہدی تیرے نال راء صالح گھلیا ہے مُکا دیسائیں۔“ نصیب وڈی شے ہوندے ہوئے۔ جیویں گیا تاں سکھ آکھیا، ”آئیے راء جی۔ راء دا پُتر آیا ہے پہلی واری۔ حکم کرو۔“ اوہناں تاں گھلیا ہا پک بندے دی واسطے۔ اوس آکھیا، ”مینوں چاچے گھلیا ہے بھئی جیہڑے بندے پھدھی لے جانا ہیں ایہہ چھوڑ دے۔ ایہناں دی میں تیرے نال مُکا لیساں گیا۔“ اوس سارے ہی چھوڑ وے۔ بندیاں دی زبان خدائی نگارا ہوندی ہے جوں تھو دا پُتر ہويا ہے ڈھکاں پیا چھڈیندا ہے۔ اوہا گل مُراد ہدے گل پئی ہے۔

عملداری راجا رنجیت سنگھ دی ہوئی ہے۔ رنجیت سنگھ تے احمد خان دی پگ ہوئی ہے۔ جیہڑے ایہہ نسو آنے بین کانڈیوال دے، ایہناں کوئی ویواہ کیتا ہے۔ رنجیت سنگھ گاں ہتیا بند کرا چھوڑی ہائی۔ گاں نوں آہدے ہان اوہ بہوں چنگیاں سمجھدے ہان۔

نسوانیاں شادی کیلئے تیں ست گائیں کیتیاں۔ سکھاں ست ویہاں بندہ نسوانیاں دا چالان کیتا۔ بھیرے، خوشاب آلی تحصیل اِج جا ڈھکے۔ راجے رنجیت سنگھ آکھیا، ”ایہناں گاں ہتیا کیتی ہے۔ تیل تے کھتے اکٹھے کر کے ایہناں ساریاں نوں جلا دینا۔ ایہناں نوں ساڑ سٹو۔“ نسوانیاں نوں کسے آکھیا، ”سوا احمد خان کھرل توں نک نہیں لگنا جھا مرے آ لے توں۔ چھڈاؤے ایہناں نوں تاں اوہ چھڈاؤے۔“ مُڑ کسے آکھیا، ”ایتھوں لگھنا ہے بھلکے اوہناں۔ اوہناں دی تاریخ ہے بھیرے۔“ آہن : اوہ تاں مُڑ بڈھڑے ٹھیرے تے جنائیاں ہر کوئی آن کے سڑک مل کے بہہ گیا۔ کھرل جیس ایلے لگھے تاں کسے ہور بندے چُکھیا، ”کیہ میلکھ اللہ دے او۔ سڑک مل کے بیٹھے ہو راہ اُتے؟“ مُڑ ایہناں ابھوچڑاں دی زبان ہوئی ناچھوڑی۔ ایہناں آکھیا، ”اچھا کھریجا ہے نا جھامرے آلا۔ اوس ایتھوں لگھنا ہے اوہدی آسٹے بیٹھے ہوئے ہاں۔“ اوس آکھیا، ”اچھے نوں تاں ملنا نیں تاں وت اوہ ہے ساوی گھوڑی دے اُتے لنگی آلا۔“ آہن : احمد خان گھوڑی ڈکی۔ ”کیہ پچڑا گل ہے؟“ کاٹی آکھے مینوں سر دا والی دے۔ کاٹی آکھے پُتر دے۔ کاٹی آکھے بھرا دے۔ احمد خان آکھیا، ”گل کرو۔“ گل کیتیاں اوہناں دسیا، ”اساں ویواہ تے ست گائیں کیتیاں ہین۔ اساڈا ست ویہاں بندہ سکھاں چالان کیتا ہے۔ جو کوئی پگڑے ول ہا سارا پھدھیا ہویا ہے۔“ احمد خان آکھیا، ”پچڑا! جاؤ۔ اللہ کر لئی گیا تے مُڑ آکھائیں اسیں۔“ احمد خان نال دیاں ساتھیاں نوں آکھیا، ”گھوڑیاں دے تنگ لے لیو مت سکھڑے ساڑ ای نہ سٹن اتنے بندے۔“ ہُن تریک اوہناں دی پک دینہہ چُکھے دی ہائی تے وگ پک دینہہ اگے گئے۔

رتھو ناں باہمن ہویا ہے وچیر راجا رنجیت سنگھ دا۔ اوس آن کے سلام کیتا تاں راء اوہنوں پنج روپے کڈھ دتے۔ اوس ایلے پنج روپے تاں ہوندے ہان لکھاں رنگے۔

اوس آکھیا، ”بادشاہاں دا کم ہوندا ہے ڈالی رکھیاں انعام کرنا۔ تہاڈی تریک کل دی ہائی۔ تئیں اج آگئے ہو۔ اے ڈالی تیار نہیں ہوئی۔ میں جدوں ڈالی رکھساں تئیں پھیر انعام کریاے۔“ احمد خان آکھیا، ”آپاں نیلی ہائیں۔ پھدھ لے۔ توہیں ڈالی رکھی تاں کیہ۔ جے میں چاں دتے تاں کیہ؟“ اوس ایلے اوس پیشل پھدھ لے۔ اوس آکھیا، ”حکم۔“ راء آکھیا، ”کنجیاں لے آجیل دیاں۔“ وجیر آکھیا، ”جیہڑے ایہہ نسوآنے ہین نا ایہناں دی واسطے راجا رنجیت سنگھ دا سخت آرڈر ہے۔ ایہناں گاں پتا کیتی ہے۔ ایہناں ساریاں نوں جلا دینا۔ ایہہ تیل تے کھتے اکٹھے ہوندن پئے۔“ راء احمد خان آکھیا، ”کنجیاں لے آجیل دیاں۔ میں جوں تینوں آکھیا ہے۔“ اوس آکھیا، ”راجا رنجیت سنگھ دا سخت آرڈر ہے۔“ آہدن: راء احمد خان دی عادت ہوندی ہائی جھٹتی دے کے گل کرنی۔ احمد خان آکھیا، ”ہندے کھاوئی دیا باہنا! میں جوں تینوں آہناں گنجیاں لے آجیل دیاں۔ توں آہناں رنجیت سنگھ دا آرڈر ہے۔“ آہدن: جیس ایلے کھرل کوٹیا نا تاں اوس گنجیاں سٹ گھتیاں جیل دیاں۔ ہُن راء احمد خان گنجیاں چاں لائیاں جیل نوں تے آکھیا، ”جیہڑے نسوآنے ہوگل باہر نکل آؤ۔“ تاں ہر اک کریندی آئی توں موتیاں آلا راجا۔ توں موتیاں آلا راجا۔ کسے بندے جھاتی گھتی نا تاں سٹھ ہک بندہ جیل اچ ہو رکھلوتا ہویا۔ اوس آکھیا، ”راء جی بندے تاں وچ کنیں کھلے ہوئے۔“ تاں احمد خان پرتیا تے اوس آکھیا، ”میں جوں تہانوں آکھیا ہے باہر نکل آؤ۔“ اوہناں آکھیا، ”اسیں نسوآنے وی نہیں آں نالے ساڈی عمر قید ہے۔“ احمد خان آکھیا، ”تئیں وی نکل آؤ۔ چدے نسوآیاں دی مک گئی اودے تہاڈی وی مک جاسی گئی۔“ ہر شے دُعائیں دیندی وگ گئی۔ جیہڑے کنیں اوتھے وزیر مسدّی سپاہی ہائَن اوہناں جموں چاں تکیا۔ راجا رنجیت سنگھ جموں اچ بیٹھا ہا۔

احمد خان آکھیا اپنے ساتھیاں نوں، ”آپاں وی رنجیت سنگھ نوں مل کے جاونا

ہے۔“ اوہ دیہاڑی اگے جا پڑے۔ کھرل چٹھے جا پڑے۔ کچھری لگی ہوئی ہا تاں کھرل گئے۔ راجا رنجیت سنگھ آکھیا، ”راء جی ! بہت بُرا کیتا نیں، جیہڑے سو آنے چھڈے نیں نا ایہناں دی چٹئی لے آئے۔“ احمد خان آکھیا، ”تو چٹئی۔ کیہ چٹئی ہے؟“ اوس آکھیا، ”روپیہ چار ہجار لے آئے۔“ اوس ایلے چار ہجار تاں نہ لہدا ہوندا چونہہ دریاواں نوں وی۔ ہُن راء آکھیا اپنے نوکر نوں ”توں لگا جاتے رنجیت سنگھ دا بوا کھرکائیں۔ اگوں نوکر آوسی تے کچھسی کون؟ توں آکھیں راء احمد خان دا نوکر ہاں۔ جیہڑی پھلانی رانی ہے نکائن راجا رنجیت سنگھ دی، اوہنوں آکھ راء احمد خان گھلیا ہے روپیہ چار ہجار دے۔“ جیس ایلے نوکر گنڈا کھرکایا۔ نوکر آئی۔ اوس گل کچھئی۔ اوس پچھانہہ سکھنی نوں گل کیتی تے اوس نوکر نوں آکھیا، ”بھج کے جاتے اوہنوں آکھ کھلوویں استھائیں۔ میں روپیہ بئے پہنچا دینی ہاں۔“ چاندی دے روپیہ ہوندے ہائن بترے بچھے ہوئے۔ پنڈلئی آئی نوکر تے اوس نوکر نوں پھدھا چھڈی۔ اتن نوں کھراں دا ڈیرا ہو گیا۔ رسد ڈھی گئی تے راجا رنجیت سنگھ اٹھی کے گھر لگا گیا۔ نوکر روپیہ راء احمد خان کول لے آیا۔ راجا رنجیت سنگھ گھر اپڑ گیا۔ گھر آیاں ہویاں سکھنی آئی۔ اوس آکھیا، ”ہائیں راجا رنجیت سنگھ! اوہ کیہ تیرے بھائی احمد خان نوں لوڑ پئی ہے۔ روپیہ چار ہجار منگا گھلیا ہوس؟“ اوس ایلے راجا رنجیت سنگھ آکھیا، ”توہیں دتن؟“ اوس آکھیا، ”میری کیہ مجال ہے۔ تیرا بھائی راء احمد خان منگا گلے تاں میں روپیہ نہ دیواں۔“ اوس ایلے راجا رنجیت سنگھ آکھیا، ”اوہنوں لوڑ پونا ہا۔“

جیس ایلے دھمی کچھری لگی نا تاں راء احمد خان آکھیا نوکر نوں، ”روپیہ چالو تے آپاں وی کچھری چلیے۔“ جیس ایلے راء احمد خان کچھری وڑیا نا تاں راجا رنجیت سنگھ آکھیا، ”راء جی ! مُڑ چٹئی تاں نہ آئی۔“ احمد خان آکھیا، ”چٹئی آ جاندی ہے۔“ اتن نوں نوکر آکے روپیہ بچ دے اُتے ٹکا دتے۔ راجا رنجیت سنگھ آکھیا، ”راج تاں تہاڈا

کھرلاں دا ہی ہے نا چٹی وی میں گھتاں تے روپے وی میرے گھر دے ہوون۔“
راء احمد خان آکھیا، ”تیرے تے میرے کنیں گھر ونڈے ہوئن۔“

آہدن: راجا رنجیت سنگھ ہس پیا۔ آکھیوس: جیہڑے راء دے ساتھ ہین ناگل نوں
پنجھی پنجھی روپے انعام کردیو تے راء دے کنگن تے پوشاک آگئی۔ کم وی اوس جہان
دے اُتے انج پئے کیتن۔

انگریج آئن تاں جھامرا تحصیل دا حکم ہا۔ بگلہ گوگیرا اوہناں ضلع آں بنایا ہے۔ گوگیرا
تے جھامرا برابر دے اُتن۔ دریا دی پیلی کدھی تے گوگیرا ہے تے اولی کدھی تے جھامرا
ہے۔ گوگیرے جیل اج وی کھلوتی ہے۔ مارائین انگریج ہو یا ہے تحصیل دا کم وی کردا رہیا
ہے راء احمد خان دے ڈیرے اُتے بھئی کھرلاں دی پُرانی جاہ ہے۔ ایہہ تحصیل بنی
جاوے جھامرا۔ ہُن انگریجاں آیاں نوں دہ سال گزر گئے ہان۔ اوہناں اپنے تھانے ،
تسلط پورے بنائے ہوئے ہان۔ اوس ایلے فتح شاہ سید ٹھٹھی بالا راجا دی دا ہو یا ہے۔
گھوڑی اوہدے کول کائی آہدن چنگی ہوئی ہے گی پھر آلی۔ اوہ انگریج سید توں گھوڑی
منگن تے اوہ نہ دیوے۔ بادشاہاں دی پنڈ کون چاوے؟ اوہ لے کے جھامرے وگ گیا۔
راء احمد خان نوں اوس آکھیا، ”ایہہ گھوڑی ڈاڈھی پیاری ہے تے میتھوں انگریج کھوہندن۔“
راء احمد خان آکھیا، ”گھوڑی بخہ چاں۔“ اوہ بندے دید آ لے دی باہلے ہان۔ انگریجاں
نوں دس پے گئی بھئی گھوڑی احمد خان کول ہے۔ انگریج برکلی گھوڑی آپ آکے پھدھ لئی
ہے۔

آہدن: پیشیں دی نماج راء گھر پیا پڑھدا ہا جوں بندہ بھیج کے آیا ہے تے اوس دسیا
ہے گھوڑی انگریجاں پھدھ لئی ہے۔ کھرل مصلے توں اٹھیا ہے ہک پولا پیر وچ پیسوں
تے ہک دھرکیندا آیا ہے تے آن کے انگریج برکلی نوں آکھیا پیس، ”جے کدی سرکار
چار ہجار وی گھوڑی آکھے ناتے میں چار ہجار وی اتھے کھلا پورا کرسکناں تے ایہہ

گھوڑی چھڑ دے اساڈے پیر دی ہے۔“ اوہ تاں بے دین ہائے۔ اوہناں نوں تاں پیر دا پتہ نہ۔ انگریج برکلی آکھیا، ”ہم نے ایہدے مگر بڑے پدھ کیستے نیں۔ ایہا گھوڑی لے جانی ہے۔“ اوس ایلے گھوڑی پھدھ کے انگریجاں ٹور لئی ہے۔ انج احمد خان پرتیا تے سید فتح شاہ دیاں اتھرواں پنیاں وگدیاں ہان۔ احمد خان آکھیا، ”پیرا! رو نہیں۔ جدے تیری گھوڑی گئی گئے پھر آلی اسیں وی ایہدے نال جساں۔“ احمد خان، کھل تے وٹو چاں سدے۔ ایہناں دے تھانے لٹو۔ تے جدے کوئی لبھدا نیں اودے مارو۔ ایہہ تاں ہُن اودھا جناب الہی وچ سبب بنو ہے۔

اگے آہدن: پُر کان ساک جا منگیا پیسوں باہدر کیاں توں، جیہڑے لہور دے ضلع وچ ہن۔ اوہ عیسیٰ کے سہیندن تے ایہہ عمر کے سہیندن۔ عیسیٰ تے عمر بھرا ہائے۔ اوہناں اگوں گلاں کیتیاں۔ اساڈا دادا وڈا ہویا ہے تہاڈے دادے نالوں۔ تہانوں ساک دیونا اسانوں گناہ ہے۔ آہدن: جدوں اودوں ہٹیاں تاں اگوں مرشد نکریا پیسوں تے احمد خان بھیڑا پیا ہویا ہا۔ مرشد پچھیا پیسوں، ”اج کیہ گل ہے جٹا! مونہہ بھیڑا کیتا ہویا ہئی؟“ احمد خان آکھیا، ”ڈھڈ دے وچ دوشوقاں ہائے۔ عمر وی بیت آئی ہے تے شوقاں وی پوریاں نہ ہویاں۔“ مرشد پچھیا، ”کیہڑی کیہڑی؟“ اوس آکھیا، ”ہک تاں میرے ڈھڈ وچ شوق ہے بھئی مینوں موت شہیدی دی ڈھیندی تے کھنے دی ڈھیندی تے دوآ میرا دل ہا محمد خان پتر پرناون کان ایہناں باہدر کیاں الے۔ میں اوہناں تھوں ساک جا منگیا ہے تاں اگوں جٹاں میرے نال بلارے کیستے ہن۔“ آہدن: مرشد آکھیوس رہ پٹو۔ جیس ایلے دھمی جہات ہوئی تاں راء وی جہات دے وچ ہا۔ اوس سلام پھیریا تاں مرشد آکھیوس، ”جا او جٹا! میں تیریاں دوویں جناب الہی دے وچوں منظور کرا یاں ہے نی۔ ہک گل کریں جیس ایلے وقت شہیدی دا آوی ہائے نہ کریں نہیں تاں شہیدی آلا مرتبہ ترٹ جیسی گيا۔ دوآ دیہاڑے قیامت دے تائیں تیری جد اولاد

دا سبب نہ بنیا گیا اوہنوں باہر کے دیندے رہسن۔“ مطلب ہے جیہڑا رہ جاندا ہے نا پر نیون توں اوہناں نوں اوہ چاں دیندے ہن۔

احمد خان وت کھرل تے وٹو چاں سدن تے آکھیوس، ”لڑو ایہناں دے نال۔“ سارنگ ناں بیگے کا ہويا ہے۔ سارنگ آکھیا ہے، ”بادشاہاں دے نال لڑائی ہے۔ گل ایہہ ہے آپاں ویر گھتے سارے میلکھ دے گل۔“ احمد خان آکھیا، ”گھتے۔“ گل کیتی نیں آن ایہناں سپراواں، بھروانیاں دے نال۔ اوس ایلے مہر مہمند بھروانے دی عملداری ہوئی ہے۔ اوس آکھیا ہے، ”تسیں آجاؤ پکے ماڑی دے کول۔ جتھے ہن لائپور ہے۔ اسیں وی آجاندا ہاں تے آپاں سارا میلکھ لڑدے ہاں ایہناں دے نال۔“ جیس ایلے جھامرے گئے تاں احمد خان آکھیا، ”ایہہ لموچڑ آکھسن گے کھرل ایڈے راٹھ ہوندے تاں جھامرے لڑپون ہا۔ مڑ اساڈے الے کیہا آونا ہانیں۔ اتجھے لڑیے۔“ سارنگ آکھیا، ”بادشاہاں دے نال لڑائی ہے۔ آن کے توپاں چاں دیسن تے ہر شے مُنچ چاں کرسن۔ گل کریے توڑا ایہناں ترہانیاں، فتیانیاں دے نال۔“

مراد تے بہاول دو بھرا ہوئے فتیانے دلیل دے پڑ۔ جیس ایلے گنن ڈیرے تے تاں اگے مہر مراد کدائیں کم گیا ہويا ہاتے بہاول اگے ڈیرے تے بیٹھا ہا۔ وٹو تے کھرل جیہڑے وڈے بندے ہان اوہ سارے اکٹھے۔ بہاول آکھیا، ”بھائی! خیر تاں ہے نا ساری راوی جڑی ہوئی ہو۔“ اوس ایلے احمد خان آکھیا، ”لڑو ہانیں انگریجاں نال تے تہاڈے نال صلاح کرن آئے ہاں۔“ اوس آکھیا، ”بھائی! بادشاہاں نال کیہڑی لڑائی ہے۔ آکے توپاں چاں دیسن تے ہر شے مُنچ چاں کرسن گے۔“ احمد خان آکھیا، ”اٹھیو! ایہہ ہرے نیں۔“ اٹھی تے چڑھ دگن تاں چچکھوں مہر مراد آگیا۔ راٹھاں دیاں جی تاں گلاں کھلیاں رہندیاں ہوئیاں درباراں آ لے پھکیراں وانگ۔ مہر مراد آیا فتیانہ تے اوس آکھیا، ”ایہہ کون اسوار ہان، جیہڑے اپنی وسوں دے وچوں چڑھ کے

نکلن۔“ اوہ دس لگ پئے سارنگ، بیگے کا، احمد خان، نتھو دا، باہک، نتھو دا وٹو، سید، ابھول دا، پھلانا، پھلانا۔ اوس آکھیا، ”ایہناں نوں خیر تاں ہے ناکدے ساری راوی جُوی ہوئی ہے۔“ بہاول آکھیا، ”احمد خان آہدا ہے انگریجاں دے نال لڑو ہاں تے تہاڈے نال صلاح کرن آئے ہاں۔“ ”مڑ توہیں کیہ آکھیا ہے؟“ میں آکھیا ہے، ”بھائی! کملے تاں نیہے نا بادشاہاں دے نال کیہڑی لڑائی ہے۔ آن کے توپاں چاں دیسن تے ہر شے مُنچ چاں کرسن۔“ اوس آکھیا، ”اوئے چو کے دے پلہا! توں چو کے تے بیٹھا ہونا ئیں پرانے چکن واسطے۔ ساری راوی کملی ہوگئی تے وچ توں ہک دانا نکل آیا ہیں۔“ اوس اسوار نوں آکھیا، ”دھروڑ کے جاتے اوہناں نوں آکھیں مہر مراد آگیا ہے تے تہانوں آہدا ہے ہک آریں پچھانہ ہٹو۔“ پچھانہ ہٹے۔ احمد خان نوں مہر مراد آکھیا، ”راء جی! جیہڑا تہاڈا مونہہ ہے اساڈا وی اوہو ہوسی گیا تے انج کریئے اتھے جلی تے بہہ کے لڑیئے۔ ایہہ کاٹھے تیرے نال اجوڑے پن تے میں کاٹھے وی نال رلا لیساں گیا۔“ اوہندے نال وی نیت خیر آکھی پیسوں۔ جیس ایلے جھامرے گئے تاں احمد خان آکھیا، ”ایہہ آکھسن گئے فنیانے جے کھرل ایڈے راٹھ ہوندے تاں جھامرے لڑ پون ہا۔ اساڈے کول مڑ کیہا آونا ہائیں۔ اتھے لڑیئے۔“

بنگلے دے اُتے ایہہ ڈھکن پچھلی رات ہوئی ہے تاں ملنگ آلا پتن سدیندن۔ ملاح نوں آکھیا نیں، ”بیڑیاں چھک کے فریدا واد آلیاں وی تے ساریاں چھک کے ایس پتن تے لے آ۔“ جیس ایلے پچھلی راتیں کٹک اکٹھے ہوئے ناکھراں تے وٹواں دے۔ ہُن بیڑی دے اُتے چڑھے کوئی نا۔ اگوں ساہویں کانہہ تے ببول چلکن۔ رُت جوں ہوئی ہے اسو چڑھن آلا ہويا ہے تے بدرومکن آلا ہويا ہے۔ جیس ایلے ببول چلکن تے ہر کوئی آکھے، ”انگریجاں دے کٹک تاں ایہہ پتن دے اُتے آئے کھلن۔“ اودے ہلکراں تاں اگے وگیاں ہوئیاں ہائن نا لڑائی دیاں۔ سارنگ، بیگے کا اٹھیا۔ اوس

آکھیا، ”میں جوں تینوں آہدا ہاموں تے ہُن بیڑی اُتے بندہ چڑھدا کوئی نہیں۔ بھلا چاڑھ کھاں کوئی۔“ آہدن: اُٹھیا ہے احمد خان آپ۔ ایدے جج ہان۔ ایہہ جج رڑانے آلے۔ لالکپور دے نال ہے رڑانا۔ آکھیا، ”ججاں او! بیٹھے ہو؟“ اوہناں آکھیا، ”بیٹھے ہاں راء جی۔“ آکھیوس، ”بھج آؤ بیڑی دے اُتے تئیں چڑھو۔“ جیسیں ایلے آکھیا ہے ناتئیں چڑھو۔ اگے سارنگ آکھیا ہا ”اتھتھے تلواریں کون مرسیئی؟“ احمد خان آکھیا، ”تلواریں میرے بھرڈاٹی مرین گئے۔“ بھرڈاٹ ہوئے نا ساہمل، لُونے، جج۔ رعیت دی ایہہ جھامرے آلے کھراں دی ہے۔ آہدن: احمد خان آکھیا تاں پوند جنجوعے تے جج آکے بیڑی دے اُتے چڑھن۔ ہُن احمد خان پُر اللہ دادنوں آکھیا ہے۔ وڈا پُر ہويا ہے راء احمد خان دا۔ ”توں دی چڑھ بیڑی دے اُتے۔“ انج نہ آکھن اسانوں وادھو کر کے چڑھیندا ہے۔“ اللہ داد وی بیڑی نوں آن وڈیا ہے تاں شیرناں جج ہويا ہے اوس احمد خان نوں آکھیا ہے۔ ”راء جی! ایہہ لوہے رکھ تاں نہ ہويا۔ جے تپکاں پھٹیاں تاں ایس کوئی ڈک لیاں ہن۔ ایس چھوہر نوں رہن دے۔ اسیں جوں لگھدے پئے ہاں۔ اسیں اتھتھے مرگیوسے تاں ساری عمراں ججاں آلا پتن ای وجدا رہسی گیا۔ بندے آکھسن گے جج اتھتھے موئے ہان۔“ مڑ پارتاں شے جوں کائی نہ۔ ایہہ لگھے تاں ایہناں ڈھول ماریا۔ مڑ ہر کوئی لگھ گیا۔

بنگلے دے اُتے ڈھکن گوگیرے دے۔ بنگلے دے اُتے ڈھکیاں اوہناں توپ چھڈی ہے انگریجاں۔ سوگولی اوہدے وچوں اکٹھی نکلدی ہائی۔ توپ چھڈن آلا مسلمان ہويا ہے۔ پوند ہک واری اوس بندیاں دے سراں توں اُچی چاں کیتی ہے۔ وڈیرے گلاں کریندے ہان: لاہماں تے جیہڑے رُکھ کھلے ہان اوہناں نوں وی اگ لگ گئی ہے۔ مڑ انگریجاں سیٹی کیتی ہے بھئی نیویں کر۔ جیسیں ایلے اوس نیویں کیتی تے مڑ اوس بھونیں دے نال رلا دتی ہے۔ چار بندے اوتھے مرا کے کھل تے وڈو چل

پئے۔ احمد خان وٹواں نوں آکھیا، ”دھی یاویوں! تئیں تاں گُوڑے ہو۔ تئیں آہدے ہائے اساں سارنگ، وریام بھروانے مارے۔ لعل، کیرفتیانے مارے۔ ہک تپکڑی چھٹی ہے تے اوس توں چل پئے ہو۔“ اوہناں آکھیا، ”راء جی تھانیاں تے ضلعیاں تے لڑائیاں نہیں ہوندیاں۔ توں اسانوں بار اِچ کڈھ دے۔“ رب دا حکم ہے تاں وٹو ہالک آکھیا، ”تلواریں اسیں بڑیاں مرسانیں۔“

کھل تے وٹو لگے گئے نورے کی ڈل تے اوکاڑے توں اولی پاسے۔ ایہہ او تھے جا کے بہہ رہے۔ انگریج جیہڑے ہان اوہناں وی بگلا چھوڑ دتا۔ اوہ جا کے کھگھراں آلے دی پُل مل کے بہہ رہن۔ اک پیروکا ہویا ہے مُتاناں پیسوں اوہ لکھیا ہے۔ انگریجاں مُستے نوں پھدھ لیا ہے۔ اوہناں آکھیا، ”توں کھل ہیں؟“ اوس آکھیا، ”میں کھل نہیں آں۔ اساڈے نال تاں وٹو تے کھل ہِن وی اجوڑے۔ اساڈے دُشمن ہِن۔“ اوہناں آکھیا، ”مُر اسانوں وکھا جتھے اوہ پٹھن۔“ اوس آکھیا، ”وکھیندا بڑا ہاں۔ گھوڑی ایہہ ہے میری کمزوری۔ گھوڑی میری گھر چنگی کھلوتی ہے۔ جیہیں ایلے اوہناں میوؤں ویکھنا ہے تاں پوند اوہناں مینوں مار گھتتا ہے۔“ انگریجاں آکھیا، ”لے لو۔“ اوس چاں دھروڑی ہے جتھے وٹو تے کھل بیٹھے ہان۔ اوس آکھیا، ”انگریج تہا تھے آوندن پئے۔ تئیں وی اپنا سامان کرلو۔“

چار بندے چڑھ پٹھن بھی اسیں کٹک انگریجاں دا ویہدے ہائیں بھی کتھے آوندیا پیا ہے؟ ہالک ناں تھو دا وٹو ہویا ہے۔ ہک تُرتج، مامورے دا، کلو جنوعہ، مُتلی، پٹھانے دا۔ جیہیں ایلے اوہ چڑھن ناسکراوے کیاں بیٹیاں اُتے تاں اگوں انگریجاں دیاں پلٹنیں بہندیاں تے اُٹھندیاں آون۔ اوس ایلے اوہناں پچھانہ چاں دھروڑیاں ہن تے آکھیا ہے وٹو، مُتلی اوہدے ناں ہویا ہے، ”کلو! توں وی دھروڑی آوندے۔ توں تاں راٹھ بندا ہائیں۔“ اوس آکھیا، ”ایہہ تُرتج تے ہالک دھروڑی آوندن، جیہڑے وٹواں

دے کرارے اسوار ہان۔ میں ڈاگ دا چور جنہوے ہاں تے میئوں آہناں ہیں توں وی دھروڑی آوندا ہیں۔“

وٹو باہلک آکھیا، ”کٹک انگریجاں دا میں دسنا ہیں۔“ احمد خان آکھیا، ”تسیں لڑ پئو، جیہڑیاں گولیاں انگریجاں دیاں ہین ایہہ واء ورولیاں ہین۔ کھرل تے وٹو کوئی نہ گولی نال مری گیا۔ مُر احمد خان ای گولی نال شہید ہويا ہے ہور کسے بندے نوں نہیں گولی لگی۔ جتھے لڑائی پئی ہے او تھے چار کرانی تے پنج رسالدار، اسی سپاہی کھراں تے وٹواں نورے کی ڈل دے اُتے انگریجاں دا ماریا ہے۔ انگریج چل پئے تے کھرل تے وٹو مگر لگ گئے۔ ڈوڈھ کوہ انگریجاں دا کٹک چک لے گئے۔ راء احمد خان جیس ایلے جنگ کرایا ہے نا اسیاں سالاں دا ہويا ہے۔ بڈھا بندہ۔ او تھے ڈیرا بنایا ہويا ہانیں۔ احمد خان تاں او تھے بیٹھا ہا۔ ہور کھرل تے وٹو کول پٹھن۔ چن آہدن محرم دا ہويا ہے تے دینہہ دھواں ہويا ہے۔ روز جمعے دا ہويا ہے۔ جیس دیہاڑے ایہہ لڑائی پمدی ہے۔ آہدن: جیس ایلے کھرل پیشیں دا وجو کیتا ہے تے انج کر کے خلل کیتا ہے۔ سچ دی ہوئیوں تاں تیرے اچوں اج لہو دے پھوارے اُڈن تاں۔ مُر نماز پڑھدا ہويا ہی مُصلے دے اُتے شہید ہو گیا ہے۔ جیویں پیر امام حسین دا سروڈھ لے گئے ہان نا کافر ایویں احمد خان دا سر نیزے اُتے ٹنگ کے انگریج لے گئے ہان۔ مُر دادے پھوگی آکھیا:

رب آپ تما شے دے اُتے میٹے کون کلام نوں
راء احمد آہندا ہے: لیو ناں رب دا، بھرو کلمہ محمدؐ دا، منو دین اسلام نوں
پوند تیگ اُٹھائی ہے شاہ علی، جیس سیدھیا ہے گل کفران نوں
وت ڈھبی شہادت اساڈے پیر حسنؑ، حسینؑ امام نوں
الیاس تے بیگے جیڈے راہے نیں، ایہہ سارنگ تے راء گلام نوں

جیڈے بھیڑ کھادھے نال کوفیاں دے تمر لنگ چگتے،
ایڈے جس دے گانے ہین،
ایس راء نتھو دے احمد خان نوں

کھرلاں تے وٹواں نورے کی ڈل دے اُتوں،
اسوار مُر کھے نین چاڑھے
دیکھ کے دل انگریج دا، اوہ دھروڑ وگن چارے
کلو آہندا ہے: ایہہ دھروڑی امدن تریج تے باہلک،
جیہڑے وٹواں دے راٹھ نین بہوں کرارے
مُتلی، پٹھانے دا لہہ پیا لڑائی دے اُتے،
حسن کا وٹو ہے ہکلا کھلا چڑھ کنارے
مُتلی ماریاں ہین ترائے تلواریں صاحب خان پٹھان نوں،
رب جیہناں نوں رکھے کون کسے نوں مارے
مُتلی، پٹھانا تے بخشنا وی تاریا،
حسن کے وٹواں دے ہمیش کرم نیارے

کل پئی بولیندی نارد آ کے کڈھے ہائیں
سید، ابھول دا آہندا ہے: میری بدھی دی تاہیں ہے،
اج سکر اوے دے اُتوں،
ہکلا تاں کٹک دی کنڈ کرائیں
بہاول، ریحان دے چھیڑی تڑنگ،

اوہ پُتلی بادشاہ دی ہے،
اُڈ کے آچڑھے ہوائیں
مارے تلوار شیخ نوں، ورم واگھ دے،
سار کڈھے ہائیں
واگھ، بہاول، محکم، وساوا، سیدتے جلا پئے مریندے تلواریں،
ایہہ پوترے راء امیر دے ہین،
جیہناں دے سار نے قدم اگا ہین

سگھر ٹورے کی ڈل دے اُتے کھرلاں تے وٹواں دے ہین،
انگریجاں دے کئی کٹک الے
ہاٹھاں آن لڑائیاں سارنگ، حماد دے،
راء سیدتے جلے
نارنگ، جلے دے ماری تلوار رنجیت سنگھ نوں،
مار ریا کٹک انگریجاں،
آن او سے تھاہروں چلے
واگھ، ریحان دا جھل کے بندوق دلاں نوں ساہمنا وانگ ہدایت، سعی دے،
جس وریاماں نوں ہوندا ہے ایسے گلے
شرست، محمد یار داسار ساہویاں مارے تے جھلے
جیہڑے لڑکے موئے نال انگریج دے، پھوگی آہندا ہے:
بہشت نصیب نیں اگا نہہ،
سنگ جاشہیداں دے رلے

کل پی بولیندی نارد کرے اگلایاں
 پیٹھیاں ہاٹھاں نورے کی ڈل دے اُتے،
 باہلک، تھو دے وٹو آن اٹھایاں
 باہلک آہندا ہے: چڑھو اسوارو، بھرو کلمہ محمد دا،
 جیہڑیاں پھوجاں انگریجاں دیاں،
 دُھک نیڑے ہین آئیاں
 ریچھے، رحمان، مراد تے خوشحال ماچھی تپکاں ڈاہیاں ہن،
 تن انگریجاں دے لایاں
 چھ اسوار انگریجاں دے جھل کے تپکاں،
 جا پئے دھرتی اُتے،
 پی کے مست صراحیاں
 جت ویلے پی لڑائی ہے، سید، سداد، باہلک، تھو دے وٹو،
 نواب، سستی دے عاقل کے، محمد خان، احمد دے،
 تڑیاں دیاں پھدھ واگاں چائیاں
 سارا دل انگریج دا جھاگ کے،
 سید، ابھول دے رسالدار وڈھ کے ٹوٹے چاں کیتا ہے،
 آسن دے وچ تلواریں دیاں گھت کے سار گٹایاں
 جتھے تپکاں، تلواریں دے پوند دھڑکارے،
 دُٹو شیخ چگتے دا موہر،
 ڈھول سرنگاں دیاں دیوے گھایاں
 باجھ دُٹو دے اج نورے کی ڈل تے،

چاں سٹن ڈھول پر ہائیاں
تینوں پرہیں ، کچھریاں مار کے یاد کریندن ،
احمد خان ، نتھو دیا! کھرل ڈیگ راوی دیا سائیاں

کل بولیندی نارد کیتا کم نقصان دا
سید، سداد تے راء محمد خان آہندن: مارو تلواریں کھراں تے وٹواں ہو،
کیہا صر پھا ہے جان دا
داد، لکھن دے خبراں دتیاں ، انگریجاں مار گھتیا احمد خان نوں ،
اوس جاگہوں ہاٹھ دا پیر تھڑ کیا ہے،
جیس ایلے ناں سُنیا نیں کھرل سخی جوان دا
چلی دے وچ للکراں مارے سارنگ ، راء حماد دا
للکر راء سارنگ دی تے پر تے پھتیلی کے وٹو،
شہرا ، مسودا ، پٹھانا ہے ملک سلطان دا
کنیں سکھ ، انگریج وڈھ دھرتی تے آندن ،
کاری اٹھیا ہے مکاں دا ہتھ ایمان دا
انگریجاں مل کے مارے احمد تے سارنگ ، میاں جہانا ،
اوس دینہہ دھرتی دی ڈولی ہے،
نالے سُو ہا ہے رنگ اسمان دا

کل بولیندی ہے نارد آ کے پیدھا بانا
راء احمد خان نوں موت ارادے دا چڑھ آملیا ہے تھانا

دھاڑا سنگھ آہندا ہے: مارو تپکاں ایہہ سگواں احمد ہے،
 جیہدا ہے رام کہانا
 کھیم سنگھ بیدی ماری ہے تپک احمد خان نوں،
 راء نوں پھٹ کریندا ہے سار ماہنو کھانا
 لیندے احمد خان تے پرتیا جہانا، مامور دا،
 جیویں نور محمد تے پرتیا ہا دلیر مہر و جھلانا
 راء احمد خان آہندا ہے: تیریاں ماریاں تلواریں دیاں جاگلاں کراں ہا باجے کے
 ڈیریاں تے،
 میاں جہانیا میں گھر نہیں نا جانا
 اج انگریجاں احمد خان، تھو دا ایڈا ماریا جیڈا ولی داد سیالیں،
 راء دا بھی اُچّا ہے پاہنا

سید، سدا دتے راء محمد خان آہندے ہین! جے جاندے رب انج کریندا ہے،
 احمد تے میہیں جہانے نوں اساں کچھ نہہ چھوڑ نہ جانا
 پک پھکیر ہا اوس جھونپڑی بنائی ہوئی ہے جنگل دے وچ۔ او تھے عبادت کرنی
 رب دی۔ بزرگ ہويا ہے۔ جیس ایلے اوہ عبادت تے بیٹھا ہويا ہا اپنی پکھڑی دے
 وچ اُگھلا گیا ہے۔ اُگھلا گیاں ہوياں احمد خان آیا ہے خواب دے وچ ”اُٹھی اوہ میرا
 سر لے جا۔“ جا گیا تاں اوس آکھیا خواب دا خیال ہے۔ دینہہ جوں ایہو گوڑ کرینے
 ہائیں احمد خان انگریجاں مار گھتیا ہے۔ مُڑسیں پیا۔ مُڑ احمد خان خواب دے وچ آکھیا،
 ”اُٹھی او میرا سر لے جا۔ میں جوں تینوں آہناں۔“ اوہ مُڑ جا گیا تے سیں پیا۔ تریخی
 واری آہندن: کنڈ دے وچ لت دا وچکار آ یوس۔ ”میں جوں تینوں آہناں میرا اُٹھی
 سر لے جا۔“ جتھے سارنگ تے احمد خان دا سر ٹٹکیا ہويا ہا او تھے تنکیاں تلواریں دے

پہرے ہاں۔ اوتھے آئے حیوان دی شکل بنا کے۔ اوتھے ہُن پاہرُ وستا پیا ہے۔ آن کے پک سر لاه لیوس۔ جتھے اپنی جاہ بنائی ہوئی ہاسو۔ جیس ایلے گیا تاں سوچیوس ہُن رات ہوئی پتہ نہیں کہ احمد خان دا سر ہے کہ سارنگ دا۔ دُوئی واری مُڑ ویہہ پیا۔ مُڑ جا کے دُوآ سر لاه لیوس۔ گل پاہرُ وستا پیا ہے تے کسے پچھیا ای کوئی نہیں۔ لے کے لگا آیا۔ بڈھڑے گلاں کر بندے ہاں آہدا ہا: دریا تارو ہا پر مینوں دریا گوڈے گوڈے جیڈا ای لگا آیا ہے۔ مُڑ کھرلاں نوں جا کے دتا بیس۔

احمد خان دے مریون گروں ہاٹھاں کوئی نہ کھلوتیاں۔ کھل تے وٹو تاں ہر شے جھاڑاں نوں وڑ گئی۔ انگریج ایہناں دے مگر لگ گیا تے اوہناں جھامرے نوں آ کے اگ چاں لائی۔ جھامرے نوں لا کے مُڑ گر وٹواں دی نوں وی چاں لیا نیں۔ اگوں پنڈی شیخ مو سے دی نوں۔ ایہا کدھی اوہناں ملی رکھی۔ جیس ایلے جلیھی دے اُتے آئے ہن نا کھرلاں نیت خیر آکھی ہا مراد نال۔ مراد ہا اوتھے اکٹھ کیتا ہویا۔ ہُن انگریجاں نوں ایہہ پتہ تاں نہ کہ دریاواں دے وچ کھوہے وی ہوندن۔ انگریج برکلی آکھیا، ”اتھے کون ہے۔ احمد خان تاں پچھانہ مری گیا ہے۔ ایہہ کون ہے اکٹھ کرن آلا؟“ یاں اوس گھوڑا گھتیا تاں اگوں ساہویں بلکن ہا۔ اوہدا گھوڑا کھمھ گیا۔ گھوڑا کھمھیاں ہویاں پہلی سانگ مہر مراد فتیانے آ کے ماری ہے اُتوں سو جے بھدرو آہدن: ڈانگاں نال گٹ گٹ کے سنے گھوڑے پیٹھاں لگھا چھڈیا۔

انگریج برکلی دا مریونا تے انگریج وی چل پئے۔ ایہہ سارا میلکھ پکماڑھا ہو گیا ہے ہُن اسانوں رہن نہیں دیندے۔ ہٹ کے لگے آئے تے بنگلے مل کے بہہ گئے۔ انگریج برکلی دا بھرا لاٹ ہویا ہے۔ اوس آکھیا، ”مینوں محمد خان ملے نا احمد خان دا پُتر تاں میں اوہدے نال رسائی کریناں۔“ محمد خان آکھیا، ”جے میرے پک دے پیش ہویاں تئیں ساری راوی وس پووتاں میں پیش ہوناں۔“ دوئے کھل تے محمد خان دے بھرا آکھن،

”اساڈے دشمن ہین۔ اوہناں اساڈا پُتر مار چھڈنا ہے۔ اسیں راوی چھڈیندے ہاں۔“

کھرل تے وٹو مُڑ نال رلے تے محمد خان نوں نال لے کے بنگلے گئے تاں اگوں ماراٹین

نکریا، جیہڑا جھامرے تحصیل اچ کم کردا رہیا ہا ڈیرے احمد خان دے اچ۔ جیس ایلے خُدا

کٹن تے آوے مُڑ اوہ سبب بنا دیندا ہويا۔ آہندن: محمد خان سوہنا بڑا ہويا ہے کھرل۔

ماراٹین آکھیا، ”تم محمد خان ہو۔“ اوس آکھیا، ”جی آ۔“ اوس آکھیا، ”کھرل مہیں دا کھیر

پی کے کیسا جوان بنیا ہے۔“ مُڑ اوس آکھیا، ”ہک گل کریں۔ جدوں بادشاہ دے پیش

ہوویں ہک تاں سلام نہ کریں تے دوآ اوس تینوں آکھنا ہی باپ دا خون بخش۔ باپ دا

خون نہ بخشیں۔“ محمد خان جیس ایلے آن پیش ہويا تاں کھرل سلام کوئی نہ کیتا۔ اوس

ایلے برکلی دا بھرا پرتیا تے اوس آکھیا، ”توں کون؟“ اوس آکھیا، ”راء احمد خان دا پُتر

محمد خان۔“ انگریج آکھیا، ”چچا۔ باپ دا خون بخش دے۔“ محمد خان آکھیا، ”میری کیہ

مجال ہے اوہ پیو تے میں پُتر۔ باپ دا خون بخشاں۔“ اوس دوئی واری گل پرتی تاں

اگوں محمد خان انکار ہويا۔ انگریج آکھیا، ”چچا ہمارا بھائی مارا گیا۔ تمہارا باپ مارا گیا۔

آپاں کاں اپنے وسے دی گل کریئے۔“ محمد خان آکھیا، ”اسیں تاں وسنا چاہنے ہاں۔

جے تُسیں بناؤ تاں۔“ انگریج آکھیا، ”جا تیرے کھرل دی قوم بخشی۔“ اوس آکھیا،

”جیہڑے میرے ایہہ ساتھی وٹو ہوؤن۔“ اوس آکھیا، ”جا تیرے بٹو کی قوم بھی بخشی۔“

ہُن ایہہ جیہڑے ترہانے قتیانے ہان، نہ ایہناں دی انگریج گل پرتی تے نہ

محمد خان نوں گویڑ رہیا۔ ایہناں دی کاں نہیں گل محمد خان کیتی۔ مہر مراد آہدا ہوندا ہا:

محمد خان دا وی گناہ کوئی نہیں۔ میں آپ خواب اچ ڈٹھا ہے بھئی دو بیڑیاں دے وچ

ہائیں۔ ہک دے وچ کھرل تے وٹو ہان تے ہک دے وچ اسیں ہائیں ترہانے

قتیانے۔ دوآں بیڑیاں نوں پانی پوندا آوندا ہے۔ ہک پھکیر لگا آیا ہے ساڑھی آلا،

سروں کونا تے لما جیہا۔ اوس آن کے ہتھ چاں گھتیا ہے جیہڑی بیڑی دے وچ کھرل

تے وٹو ہائن۔ چھک کے لے کے کدھی الے ٹر پیا ہے۔ میں وی اوہنوں للکریا۔ ”کیہ پھکیر! اساڈے نال وی گجھ کریں۔“ اوس آکھیا، ”میں تاں چر ہاں شیخ سہائل اپنے مریداں نوں لئی جانا ہاں تے تئیں وی اپنے پیر نوں سدلیو۔“ اوہناں نوں تاں شیخ سہائل لے گیا۔

مڑ مہر مراد ہوراں دے اُتے انگریج برکلی آ لے قتلّاں دے پرچے ہو گئے ہان۔ بلنداناں بیگ دا ترہانا ہے۔ ایہہ انگریجاں بنگلے پھاہے دتا ہے۔ مراد ہوریں پھدھ کے کالے پانی لے گئے۔ مڑ ایہہ موکھے ہوراں دھرکاں ماریاں وچ سمندر دے۔ ودھی ہوئی ہانیں تے خدا لے گیونیں تے فچ گئے۔ جیس ایلے فہیانیاں نوں کالے پانیاں اچ جلا وطن کرن لگن ناتاں لاہماں توں بندے آ کے مڑ روون لگ پئے۔ مڑ مہر مراد آکھیا، ”گولیاں او! تئیں سانوں وی رواون آ گئے ہو۔ پنجاہ بندہ ہوندا نا ترہانی مہر دا، ساندڑ آلی ہٹی دا اسیں چھٹ جاویئے ہا۔“ ہر شے ہٹ کے کھلو گئی۔

احمد خان کھرل (2)

راء صالح بیمار ہو گیا۔ وڈی عمر دا ہا۔ ساری قوم دا اوس ویلے سردار دنیا جاندا ہا۔ پگ اوہدے سرتے ہا۔ جیس ویلے بیمار ہو یا اوس وقت اوس آکھیا، ”میری اولاد سرداری دے قابل نہیں ہے۔ میرا بھتیجا جو ہے راء احمد خان اوہنوں بلاؤ نا۔“ اوہناں آکھیا، ”اوہ تاں جی دروٹے ہے۔“ دروٹے وچوں راء احمد خان نوں سدیا۔ احمد خان نوں آکھیا ہے صالح خان، ”بیٹا! میرا آخری ٹیم ہے۔ میں تینوں سرداری دی پگ دیناں۔“ پگ راء احمد خان دے کول آگئی۔ راء احمد خان دل وچ سوچیا۔ اگے جوانی دے عالم وچ کجھ چنگا یاں مندا کیتا ہے۔ ہُن میں اوہ سارا چھڈناں۔ ہُن سرداری دے جیہڑے فرائض نیں، میں اوہ سمجھالوں۔

جیس ویلے سرداری دی پگ آئی تے کم کرن لگ پیا اگے پچھے۔ کنیں دن گذرے اینتاں نوں رنجیت سنگھ جیہڑا ہا راجا، اوس لہور تے قبضہ کر لیا۔ لہور تے قبضہ کرن توں بعد اوس قصور وی فتح کر لیا۔ قصور فتح کرن دے بعد اوس ملتان تے وی حملہ کیتا مگر کامیابی نہ ہوئی۔ پھیر حملہ کیتا۔ کامیابی کر کے ہُن اوہ مفتوحہ علاقیاں اُتے کنٹرول کرن واسطے اوس نے اپنی سواری چاں کیتی۔ سید آلا اوس ویلے تحصیل ہا۔ ضلع اوکاڑا سکھاں

دے ویلے توں ای لگا آوندا ہا۔ اتھے سید آلے رنجیت سنگھ آیا۔ اگدوں اہلکاراں دسیا ہویا ہا۔ سردار وگیا آوندا ہے مہاراجا رنجیت سنگھ۔ نادر شاہ قریشی، چودھری جیوے خان آرائیں، احمد خان کھرل، مہر سنگھ، دھاڑے سنگھ دا پیو، جتنے لیڈر ہائن قومیں آپو اپنیاں دے، اوہ اوٹھے حاضر ہو گئے۔ مہاراجا پچھدا گیا۔ ایہہ کون ہے؟ اوہ کون ہے؟ اوہ دسدے گئے۔ تعارف ہوندا گیا۔ رائے احمد خان بچی پاسے کھلے ہان۔ قد اوہناں دا وڈا تے بہت خوبصورت ہان۔ اکھے ”ایہہ جوان کون ہے؟“ سرکاری بندے کھلے ہان۔ ”ایہہ راء احمد خان ہے کھرل قوم دا سردار۔“ رنجیت سنگھ آکھیا، ”ایہہ میرا بھائی ہے۔“ ان پڑھ ہوون دے باوجود ایہہ سیاسی بڑا ہا رنجیت سنگھ۔ اُنج تلوار نال وی کم کردا ہاتے زبان تے اخلاق نال وی بندے نوں فتح کر لیندا ہا۔

جیس ویلے اوس بھائی سدیا تاں رنجیت سنگھ اگانہہ چلا گیا۔ جیہڑے بندے کھلے ہان علاقے دے اوہناں سوچیا۔ جے احمد خان نوں کم نہ دتا تے ایہہ تاں ساڈی مٹی پلٹ کر دیسی۔ رنجیت سنگھ اگے شکایت ہوئی۔ اللہ تعالیٰ کیتا چاں اوہندے سارے ہی کاروبار ہوون لگ پئے۔ اخیر اتن تک پہنچے کہ دور دور تک اوہناں نوں کامیابی ہوندی رہی۔ اوہناں نے ڈھکاں وی چھڑا ویناں شروع کردتیاں۔ اوہناں دا ناں نشان پیدا ہو گیا۔

گجھ عرصہ گذریا رنجیت سنگھ توں پچھے کھڑک سنگھ تخت تے بیٹھا۔ شیر سنگھ وی تخت تے بیٹھا تھوڑیاں دیہاڑیاں واسطے۔ اگوں دلیپ سنگھ وی بیٹھا تھوڑیاں دیہاڑیاں واسطے۔ اخیریں انگریزاں دا زمانہ آ گیا۔ انگریز نوں آئے ہوئے۔ اوہناں ایہناں لوکاں نوں کم نہ دتے۔ اوہناں اپنا نظام نوں سریوں ویکھنا ہا۔ جیویں نواں افسر آیا ہووے تاں پہلے پہلے کم نہیں دیندا۔ ایہہ لوک جیہڑے ہان پرہیں پنجایت انگریزاں توں بے زار ہان۔ آکھن: ایہہ کدوں آ گئے؟ اساڈا تے چنگا بھلا کم چلدا ہا۔ اخیریں

کردیاں کردیاں اتن نوں اٹھاراں سوستونجا دا جنگ آزادی شروع ہو گیا ہندوستان وچ۔
ٹیلی فون وغیرہ تاں ناہن ہوندے۔ بڑیاں چرکیاں ایس جنگل بار دے وچ خبراں
پہنچیاں بھئی ہندوستان وچ لڑ رہن۔

آہدن: چاوا وٹو ہک ہور کوئی دھیر وکا سر سے دی جیہل دے وچ، اوس ویلے قید
ہان کسے کیس وچ۔ اوہ اچے وچے ای ہان کہ پکڑ پکڑ کے انگریزاں نے جیہلاں بھر
دیتاں۔ چاوے وٹو پچھیا اوہناں بندیاں توں، ”تسیں کس وچ آجاندے او؟“ اوہناں
دسیا: ایدے جنگ شروع ہو یا ہو یا ہے۔ خیر اوہناں دیاں دیہاڑیاں رہندیاں ہان۔ اوہ
قید چوں چھٹے تاں اوہناں اتھے آکے نام لے۔ اودے ہندوستان وچ تاں لڑائیاں
نیں۔ اخیر کردیاں کردیاں احمد خان نوں وی جوش آیا بھئی اساڈا حصہ وی ہوونا
چاہیدائے ایس ساندڑ بار دا۔ آکھسن: ایہہ نہیں لڑے دوآ لوک لڑدا پیا ہے۔ ایہناں
ساریاں اکٹھ چاں کیتا۔ قسماں چکیاں گئیاں۔ ساریاں پرھیں آگئیاں۔ کمالیے آلا
سرفراز آگیا۔ نادر شاہ قریشی آگیا۔ ہور معزز حضرات آگئے۔ قسماں چاکے بھئی پھلانی
تانخ نوں ٹساں نورے کی ڈل تے اکٹھیاں ہوونا ہے۔ اخیر اکٹھیاں ہوون لگ پئیاں
ہاٹھاں۔

سرفراز کمالیے آلا کھل تے جیوے خان آرائیں اکبر والے دا رات دے ڈیڈھ
وچے جاکے خبر دے دتی بنگلے تے برکلے نوں کہ تیرے خلاف منصوبہ پئے بنیدن۔ اگے
اوہ امداد پیا گھلدا ہا دلی تے ہندوستان الے۔ اوہنوں مڑ اپنی وی پے گئی برکلے نوں۔
لہور اوس درخواست دتی کہ مینوں اپنی وی پے گئی ہے تے میرے الے وی گجھ امداد
گھلو۔ برکلے نوں دس تاں پے گئی ہا نورے کی ڈل تے بندے اکٹھے ہوندن پئے۔ اوہ
گجھ اپنی فوج لے کے، احمد خان دیاں فوجاں نوں منتشر کرن واسطے آگیا۔ فوجاں لڑیاں
تاں انگریز دی فوج چل پئی۔ ایہہ مگر لگ گئے۔ اوہ بے ترتیبے ہو گئے۔ جھاڑیاں دے

وچ لُکن لگ پئے۔ کنیں اگانہ نکل گئے۔ احمد خان کیہ کم کیتا بھئی اوہ تاں ہُن گئے۔
وڈے ویلے پوسائیں گوگیرے بنگلے۔ وقت ہو گیا نماز دا۔ جیئیں وقت راء احمد خان
سجدے وچ سر دھریا، کافی وقت گذر گیا ہویا ہا۔ انگریز برکے نال ہور وی ساتھی ہان پنج
ست۔ اوہ لُکے ہوئے ہان بھئی ہٹ گئے ہوسن پچھانہ۔ اسیں ہُن چُپ کر کے، پیر رکھ
کے چلے جاویے۔ اوہ لگے جان دے ہان کھاڑی دے اُتے کہ ہکس وار احمد خان نماز
پڑھدا پیا نظر آ گیا۔ دھاڑے سنگھ، مہر سنگھ دے پُتر سیہان لیا۔ اوس آکھیا، ”برکے
صاحب! ایہہ احمد خان نماز نیقی کھلا ہے۔“ اوس آکھیا، ”گولی مار دیو۔“ کنیں آہدن:
دھاڑے سنگھ دی گولی لگی ہے۔ کنیں آہدن: ہک ہور سکھ ہے اوس گولی ماری ہے۔
اوتھے کول وٹو کھلے ہان عنایت کے وٹو تے بیگ کے وٹو۔ اوہ بھجن لگن۔ اوس ویلے
سارنگ ناں دا ہک کھل ہا، بیگے کا دوسری مونی دا۔ اوس آکھیا، ”ہُن نسو نہیں تے کلمہ
بھرو۔ گولی لگ گئی ہے سردار نوں تے تئیں دوڑ دے او۔“ اوہ ہٹ آئے۔ اتن نوں اوہ
سارنگ وی اوتھے شہید ہو گیا۔

احمد خان دا سر

راء احمد خان جیس ایلے جنگ کرایا ہے تاں انگریزاں دی فوج چل پئی۔
اوس ایلے اوہناں آکھیا، ”جیہڑے ایہہ بچ گئیں ایہناں نوں وی ختم کرو۔“ راء احمد خان
نماز پڑھن لگ پین۔ فوج اوہناں دی اگانہ لکھ گئی۔ انگریزاں دے فوجی جھاڑاں اچ
لکے ہوئے ہائن۔ اوہناں برکلی نوں دسیا: ایہہ احمد خان نماز پیا پڑھدا ہے۔ برکلی آکھیا،
”گولی چلا دیو۔“ اوہناں نوں نماز پڑھیاں ای گولی لگی ہے۔ کول اوہناں دے نیزہ
ہا۔ اوہ نیزہ پیٹ کے وگاڈن لگن تاں بیدی سکھ ہا۔ اوس آکھیا، ”ایس ہکے دی تہانوں
کوئی نہیں جاون دیونا۔“ اتنے تائیں دو آفاز لگا۔ مڑ شہید ہو گئے۔ اوہناں سر لاہ لیا۔
سر لاہ کے نیزے تے ٹنگ لیا۔ بنگلے گوگیرے لئی گئے بھئی ایہہ باغی ہے پنجاب دا، جیہڑا
اساڈی مخالفت کردا ہے۔

چھ دن سر مبارک نیزے تے ٹنگیا رہیا ہے۔ اتھے ہک سپاہی ہا جیل گوگیرے
دے وچ۔ پنجاب دا ای رہن آلا ہا۔ راء ہوراں نوں چنگی طرح جاندا ہا۔ اوہناں دے
کول ادا جاندا ہا۔ اوہنوں راء ہوریں راتیں خواب دے وچ ملدے نیں۔ اوہنوں
آہن: میاں! دُوئے تاں غدار ہو گئیں۔ کجھ عیسائی ہن۔ توں تاں میرے کول ادا جاندا

ہائیں۔ میرے سر نوں ایہہ لندن لے جارہن۔ میری دھرتی توں دُور۔ میرے سر نوں جھامرے پہنچا۔ اوہ جاگیا۔ جیس ایلے اوہدی پہرے تے واری آئی تاں اوس سر مبارک لاہ لیا۔ لاہ کے تے گھڑا پکا لے لیا مٹی دا۔ گھڑے دا گل چاں وڈھیا۔ مونہہ گھلا کر کے سر مبارک وچ رکھ لیا اُتوں کپڑے نال چاں بنھیا۔ راتو رات دریا ٹھلھیا تے جھامرے آ گیا۔ اتھے کنھیاں نوں آکھیس، ”ایہہ سر۔“ اوہناں سوچیا فوجاں مگر چڑھ آونیاں ہن۔ کسے بندے جا کے سر منے چاں دفن کیتا دھڑ توں۔ انجیں تھوڑا جیہا نال۔ دسیوینیں اوہدے پڑاں نوں دی نہ۔ کل نوں پکڑیوں تاں مڑ سختی ہونیں، نہ کسے نوں پتہ ہووے نہ ای کوئی دے۔

انگریزاں توں بعد میرے ابا جی نواب علی محمد خان ☆ نوں عشق ہويا کہ اساڈا دادا شہید ہے تے ایس دا روضہ بنایے۔ تابعداری کریے۔ مڑ مستری آکھیا ہے، ”چھوٹی ہے قبر۔ ایہہ فٹ فٹ ہو رکھلیاں کرو۔“ گھلیاں کرن لگن تاں مزدور ٹپا ماریا ہے تاں اوہ گھڑے نوں لگا ہے۔ اوس آکھیا، ”اتھے مزار ہے۔ گھڑا آ گیا ہے۔“ اوس ایلے نواب صاحب فرمایا ہے: ہوسکدا ہے کہ مزار ہووے، پر میں سُنیا ہويا ہے راء شہید دا سر منے دفن ہويا ہے۔ ایہنوں پٹ کے دیکھو۔ جے بگو گھڑا ہے تاں مڑ سر مبارک ہے۔ چوکھے گھڑے ہن تاں مزار ہوی۔“ اوہناں چار چوپھیریوں پٹیاں تاں اوہ گھڑا بکو۔ گھڑا باہر کڈھیا۔ اُتے چھوٹیاں چھوٹیاں اٹاں اگلے زمانے دیاں جڑیاں ہونیاں ہان۔ ہک سو دہ سال بعد مڑ سر مبارک دی زیارت پئی ہوندی ہے۔ اکھیں اوسے طرح ہن کوئی اکھیں دا نشان خراب نہیں۔ نک اوسے طرح ہے کوئی نک دی ہڈی خراب نہیں۔ چڑا اوسے طرح ہے کوئی ہڈی سفید نہیں ہوئی ہوئی۔ وال مبارک داڑھی دے باریک ہن۔ جتھے نیزہ لگا ہانچ معلوم ہووے جیویں خون مبارک ہُنے سدا پیا ہے۔ زیارت تاں سے میلکھ کیتی۔ مڑ جنازہ کیتوئیں۔ نواب علی محمد خان جنازہ پڑھایا۔ سر ہاندی آ لے پاسے سر دفن

کیتونیں۔ روضہ تعمیر ہو گیا۔ ایہہ روضہ 1968ء دے وچ شروع ہویا تے 1988ء وچ مکمل ہویا۔ نواب علی محمد خان ای اوہناں دا عرس شروع کروایا ہا۔

☆ نواب علی محمد خان ہوریں راء احمد خان دی اولاد وچوں ہان تے حضرت خواجہ نظام تونسوی دے مرید ہان۔ نظام تونسوی ہوریں پیار توں اوہناں نوں نواب آبدے۔ اوہ پنجاب دے اصل نواب جھامرے دے کھڑاں نوں آبدے تے بہاولپور تے کمالیے آلیاں نوں غدار سد دے۔ مرشد دے مونہوں نکلن پاروں ’نواب‘ علی محمد خان ہوراں دے ناں دا حصہ بن گیا۔

مراد فتیانہ

فتیانہ، سیال دے پُتر ماہنی دی اولاد وچوں ہین۔ اساڈا جدی تھینہہ کھیوا ہے۔ اوتھے نانگیاں تے بھروانیاں نال ایہناں دا ویر بنیا ہے۔ بار دا زمانہ ہاکھیڑیاں کوئی فصلاں ہوندیاں ہان۔ اساڈا ترہانیاں، فتیانیاں دا جن اکٹھا، جیہدے وچ مہر سہاں ترہانا، اوہ بہت جابر بندہ ہویا۔ اوہ اپنے پُتراں نال کدائیں دھاڑا بیڑا مارن گیا ہویا۔ اوس ایلے نانگے، بھروانے اُٹھے، ایہناں پچھوں ترہانیاں تے فتیانیاں دے جن دا ہک بچہ دی نہ چھوڑیا۔ کوئی ماواں دے پیٹ وچ ہاتاں اوہو رہ گیا۔ پگڑے دل اوہناں کوئی نہ چھوڑیا۔ مائیاں اساڈیاں دا مونہہ اوہراں ہو گیا۔ ایہہ چلدیاں چلدیاں اتھے آگئیاں۔ مگروں مہر سہاں دی آگیا۔ چھیڑواں توں اوس کچھیا ”اساڈا اتھے جن ہا؟“ چھیڑواں دسیا ”تیرا سارا جن مرتج گیا ہے۔ کوئی پگڑے ول نانگیاں بھروانیاں نہیں چھوڑیا۔ سبھ مار دتے۔ چپ کر کے ایتھوں نکل جا۔ نہیں تاں تینوں دی اوہناں مار دیونا ہے۔“ ”عورتاں کدے گئیاں؟“ اوہناں دسیا ”ایس پاسے جارہیاں ہان۔“ جلھی فتیانہ جتھے ہے اتھے مہر سہاں اوہناں عورتاں نوں آملیا۔

اوس وقت اتھے کلہی خان پٹھان دی حکومت ہائی۔ اوہ بنیا ہویا ہا ایتھوں دا

سردار۔ مہر سائل کلی خان کول گیا۔ اوہنوں اوس آکھیا، ”ایس ایس طرح میں مصیبتی شخص ہاں۔ میرے سارے بندے مری گئیں۔ ایہہ جیہڑے میرے نال ہان پنج چھ ایہہ بچے ہیں۔ جے توں اجازت دیویں تاں اسیں اتھے بہہ رہیے تیرے علاقے اچ۔“ اوہنوں کسے آکھیا، ”چنگا بھلا جن ہے۔ تیرا ویر ہے عثمان کاٹھیے نال۔ ہور نہیں تاں تینوں امدے پئے دی اطلاع تاں دیں۔“ کلی خان آکھیا، ”بہہ جا۔“ مہر سائل اوٹھے اپنا جن بٹھا دتا۔ جیہڑے اوہدے مٹی، مصدی تچھے ہان، اوہ باہر نکلے تے اوہناں کلی خان نوں آکھیا، ”ایس جن دے وچ ایڈے ایڈے خوبصورت رشتے ہیں نابجہ کدے ایہناں کولوں رشتہ لے لوں تے اوہدے وچوں اولاد جے تاں کیا بات ہے۔“ مہر سائل خان نوں کلی خان بلایا۔ اوس آکھیا، ”رشتہ دے۔“ مہر سائل اگے پریشان ہا۔ مزید پریشانی ودھ گئی۔ میں غیرت مند بندہ ہام۔ ایہہ دھی یادے پٹھان میرے کولوں رشتہ لین، پر پٹھان دے ڈیرے تے اوہ گل پی گیا۔ اوس کلی خان نوں آکھیا، ”رشتہ تینوں میں دیساں چاں پہلے مینوں امداد دے۔ میں ویر لینا ہے۔ پہلے میں ویر لے لیں۔“ اوس آکھیا، ”ایہہ تاں گل ای کوئی نہیں۔ توں لے جا بندے میرے کولوں۔“ اوس اوٹھوں پنج دس بندے نال لے لئے۔ ہتھیار وی اوس دتے۔ مہر سائل کھیوے گیا تاں میراثی سارگی تے سد پیا آہدا ہا۔ لاہماں توں بھروانے تے دوئے سارے ہسدے پئے۔ اساں انج شکست دتی فتیانیاں نوں۔ جیس ایلے میراثی آکھیا، ”انج ماریا مہر سائل دے پُتر نوں بھلہا۔“ اوس ایلے مہر سائل برداشت نہ کر سکیا۔ بندہ بہت ہنوا ترا ہا۔ اوس ماری چھلانگ تے اندر آ گیا بھروانیاں دے۔ چھ ویہاں بندہ ماریا مہر سائل نے بھروانیاں دا۔ ایہہ بندے مار کے گھر آ گیا۔

کلی خان آکھیا، ”ہُن گل کر بھائی رشتہ دے۔“ اوس آکھیا، ”مینوں مہینہ ہک مہلت دے۔ میں وی بچی ٹورنی ہوئی۔“ اوس مہینہ ٹیم دے دتا۔ مہر سائل لگا گیا

مہر عثمان کاٹھیے کول۔ اوس اوہنوں آکھیا، ”میں مصیبتی ہو کے آیا ہاں تے پٹھان ایہہ
ایہہ گل دی کیتی ہے۔ میں جیڈا کمزور وی ہوواں۔ میں سائل ترہانا ہاں۔ میں پٹھاناں
نوں رشتہ دیواں۔ انج کرے میں ایہناں دے ہتھیاراں دے سبھ کوٹھے بند کر کے بُو ہے
اگے کھلوساں۔ اوٹھوں میں بندے نوں ہتھیار نہیں چاون دیندا۔ توں ایدوں چڑھائی
کردے۔ پٹھان نوں ایٹھوں کڈھیے آپاں علاقہ آباد کرے۔“ مہر عثمان چڑھائی
کردتی۔ اوس ہتھیار اندروں کڈھن نہ دتے۔ کلی خان دے بندے کہیں مری گئے۔
کہیں بھج گئے۔ کلی خان وی نس گیا۔ مہر سائل مہر عثمان نوں آکھیا، ”کمالیے توں پرانہہ
پرانہہ علاقہ تیرا ہے۔ اوہراں اوہراں میرا ہے۔“ اوٹھے مہر سائل رہائش رکھ لئی تے
موضع جلھی فتیانہ اسڈا گھر بن گیا۔ ایسے طرح دریا توں پار موضع بہاول فتیانہ ہے۔
موضع دادن، موضع مغل میر شینک، موضع گڑھ فتیانہ۔ ایسے گڑھ فتیانہ وچ مہر مراد جمیا۔
انگریزاں راء احمد خان نوں نماز پڑھدے نوں ای گولی مار دتی تے اوہ شہید
ہو گیا۔ جیہڑے نال پٹھو ہان اوہناں آکھیا، ”ایس دی اولاد نوں وی ختم کرو۔ ایہدا
ہک بہت گوڑھا دوست ہے مہر مراد فتیانہ اوس نوں وی ختم کرو۔ اوہ تیرے توں بدلہ
لیسی۔“ برکھلے حکم دتا راء احمد خان دی اولاد نوں تلاش کرو۔ راء احمد خان ہوواں دی
بیوی، کالی گھوڑی سبز وند ہا، اوہندے تے بٹھا کے نورے ماچھی نوں آکھیا، ”ایہہ بچے
لے جا نال مہر مراد نوں دس دے تیرا بھرا شہید ہو گیا ہے۔“ اوس ایلے مہر مراد اپنی
سوانی نوں آکھیا، ”چار بچے تیرے کول پہلے ہن۔ دو ایہہ وی سامھ۔ میں بھرا دا بدلا
لین جا رہیاں۔ جے میں آ گیا تاں میں ایہناں نوں سمھال لیساں۔ جے نہ آیا تاں
جتھے دوسرے چونہہ دی پرورش کردی ایں، اوٹھے ایہناں دونہہ دی وی نال کر لئیں۔“
مہر مراد دے کول جیہڑے یار دوست ہمراز بیٹھے ہان اوہ وی نال تیار ہو
گئے۔ اوسے گھوڑی تے مہر مراد چڑھ بیٹھا۔ ایہہ عالم شاہ اسڈا کول نزدیک پتن ہے

استھے عالم شاہ دے نزدیک گئے تاں پروں برکلے جیہڑا ہے اوہ آ رہیا ہے۔ برکلے احمد خان نوں مار کے جیس ایلے چڑھیا ہے نا تاں اگے ہک فقیر ہے بابا مستان شاہ۔ اوہ جھونپڑی لکھاں دی وچ عبادت کردا ہا۔ جیس وقت برکلے گزرن لگا تاں اوس پچھیا ”یہ کیا ہے؟“ کسے اوہنوں دسیا کہ ایہہ فقیر دی جھونپڑی ہے۔ استھے فقیر بیٹھ کے اللہ اللہ کردا ہے۔ برکلے آکھیا، ”جھونپڑی کیا ہوتی ہے؟ فقیر کیا ہوتا ہے؟ اس کو آگ لگا دو۔“ فوجیاں اوس نوں اگ لا دتی۔ اوس وقت اوس فقیر دے مونہہ چوں نکلیا کہ میری جھونپڑی نوں توہیں اگ لائی ہے۔ اگانہہ توں گھاہ ہوسیں تے لوک داتریاں بن کے تینوں وڈھن گے۔ اوہ کوئی وقت سنید سی فقیر دا کہ استھے جیس ایلے آہنا ساہنا ہویا تاں برکلے پچھیا، ”یہ کون آ رہا ہے؟“ اوہناں دسیا کہ مہر مراد فتیانہ ہے۔ ایہہ تیرے کولوں بدلہ لین ادا پیا ہے راء احمد خان دا۔ قدرتی جیویں دہشت پھیلی ناکہ اوہناں پچھانہہ گھوڑے بجا رکھے۔ برکلے دا گھوڑا دریا دے بیٹ دے اٹ اچ پھس گیا۔ مہر مراد دی گھوڑی بہوں تیز طرار ہا۔ اوہدا کوئی پیر زمین تے لگدا کوئی لگدا ای نہ۔ انج اوس دی تعریف۔ پہلا فائر برکلے دا مہر مراد دی کھی تلی اچ لگا۔ دوسرا پھیر اوس نہیں کرن دتا۔ نیزہ ماریا تے برکلی نوں پارٹپ گیا۔ ہک سو جھانامی بھدرو اوہ وی نال ہا مہر مراد دے۔ اوہناں برکلی دا سر لاہ کے زین نال بنھ لیا۔ دوئے فوجیاں دا مونہہ بنگلے گوگیرے نوں ہو گیا ایہناں وی اوہناں نوں گرھیا۔ بنگلے گوگیرے دے جانداں تائیں سنتالی آدمی ایہناں مارے انگریزاں دے۔

ایس علاقے دے سر کردہ آدمیاں اُتے انگریزاں پرچے دتے۔ پرچہ اوہناں دتا مہر مراد تے، مہر بہاول تے، ولی داد خان مُرادنا تے، مہر موکھے دیہنی وال تے، نادر شاہ قریشی تے، نال کھراں تے وی آئے۔ موضع جلیھی فتیانہ وچ آکے مجاہد باغی ہو گئے۔ اشتہاری بن گئے۔ ایہناں استھے آکے چوکیاں بنا دتیاں۔ توفان اڈ لیاں۔ مجاہد

جیہڑے ہان سارا دن اپنا گنڈ دریا دے نیلے اچ رہن۔ اوختے ایہہ مٹی گوگو کے، ایہدے گولے بنا کے لے آون راتیں۔ اوہناں توفان دے مونہہ اچ بھر دیون۔ اوہ فائر کرن تے ہووے نہ۔ کجھ عرصہ بعد انگریزاں حکم دتا کہ ایہناں دیاں عورتاں پھڑو۔ ایہہ آواز جیہیں ایلے مجاہداں سُنی تے اوہ پیش ہو گئے۔ بے عزتی آلی گل ہے عورت جے کوئی پکڑی گئی تاں۔

جیہیں وقت پیش ہو گئے تاں شیخو شریف آ لے سید، ست گھرے آ لے سید، محمد نوٹ بالا پیر، فتح پور شریف آ لے، جیہڑے سادات ہان ایہناں انگریزاں تے سوال کیتا کوئی ایسی صورت وی ہے کہ جیہیں دے نال ایہناں نوں مافی مل سکے۔ انگریزاں آ کھیا، ”کیوں نہیں۔ ہر مشکل داخل ہے۔ ہر بیماری دا علاج ہے۔ ہو سکدی ہے مافی پر اساڈی ہک شرط ہے۔“ اوہناں کچھیا، ”کیہی شرط ہے؟“ اوہناں آ کھیا، ”اساڈے ہتھ تے بیعت کرن۔ اساڈی حکومت نوں تسلیم کرن۔ سانوں لکھ کے دیون کہ تاحیات انگریز دی حکومت رہے گی۔“ سادات کھراں نال گل کیتی۔ کھراں آ کھیا، ”لیاؤ تے اساڈے کولوں لکھا لوو۔“ کھراں لکھ کے دے دتا۔ کھراں سارے ماف کر دتے۔ جدوں سید آئے اساڈے دادے مہر مراد کول تسیں وی لکھ دیو تے جان چھڈاؤ پچھے دیکھی جاسی۔ مہر مراد بولیا، ”شاہ صاحبان! تسیں سید ہو۔ اساڈا ایمان ہے آل نبی ﷺ اولاد علی ہو۔ جے ایس موت نال نہ مریے تاں پھیرتاں اسیں نہیں نامردے۔ ایہہ تسیں سانوں پک دیویندے ہو۔“ ”نہیں جی۔ کُل نفس ذائقۃ الموت۔ مرنا تاں پک ہے“ مہر مراد آ کھیا، ”مُر جی کارے لین دا کیا فائدہ۔ اج وی مرنا تے کل وی مر جانا۔ ایہناں چونہ پہراں دے کارے پچھے اساڈے پچھے ایڈی تہمت کیوں لیندے ہو۔ جیہڑی سزا سانوں امدی ہے آون دیو۔“

اوس ایلے ماجھی ناں بشیرا (بٹے+را) کھراں ہا ساری قوم کھراں دی توں

وکھرا۔ اوس آکھیا، ”میں تاں بھئی اودے ہاں جدے ساتھی گئے۔ ایہہ اساڈے کھرلاں
پچھے جا رہن۔ اساڈے پچھے ایہناں قربانی دتی۔ میں بھئی ایہناں دے نال جاونا ہے۔“
اودھوں وی سزا ہوئی نال کالے پانی دی۔ جہاز وچ رستے وچ جا رہن تاں مہر بہاول
آکھیا، ”میری مجبوری ہے میرے بھرا دے ہتھ اچ گولی لگی ہے۔ میں اوس دا ہتھ پانی
اچ بھگو رکھنا تاں اوس نوں کچھ آرام رہندا ہے۔ پانی توں باہر کڈھے اک لگ جاندی
ہے۔ بڑی درد شروع ہو جاندی ہے۔ تسلیں نو جوان بندے ہو۔ چھالاں مارو سمندر اچ۔
اللہ تہاں کنارے لیسے۔“ ماجھی بشیرا تارا نہ۔ اوس آکھیا، ”یا تاں سارے اگانہہ چلیے
یا میں مجبری کرناں۔ میں تاں دسناں۔“ ولی داد خان مُرادنا جیہڑا ہا آہدن: ایڈی طاقت
دا مالک ہا۔ اوہ چاندی دا روپیہ انگل تے رکھ کے، انگوٹھے دی منڈ دیندا ہا کہ مورت
مٹا دیندا ہا۔ ولی دا د خان اوہدی داڑھی نوں ہتھ لایا۔ اوس آکھیا، ”ماجھی! اساں
ساریاں قربانی دتی تساں کھرلاں پچھے۔ کھرل پئے تے اوہناں مانی منگ لئی تے بری
ہو گئے۔ ہک کھرل توں نال ہیں توں وی اساڈے تے مخبر بن گیا ہیں۔“ لوکاں نوں
معلوم ہو یا کہ داڑھی نپ تے منت کردا پیا ہے۔ اوس گاٹے تے ہتھ رکھیا تے اودھوں
پھرکن ای نہیں دتا۔ اوہدی جند تھاں کڈھ چھوڑی۔ دھکا دتا وچ سمندر دے۔ اوتھوں ولی
داد خان مُرادنا۔ مہر موکھا ویہنی وال، نادر شاہ قریشی ایہناں چھلانگاں ماردتیاں۔ بیچ دن
توں بعد ایہہ کنارے جا لگے۔ نادر شاہ قریشی تے ولی داد خان مُرادنا پھیر پھڑے گئے۔
مہر موکھا ویہنی وال انگریزاں دے ہتھوں نکل گیا۔ اشتہار دے وچ ای اوس
اپنی شادی کیتی۔ نکاح پڑھاوون واسطے موکھے دا بھرا گیا، پر اندر خانے نکاح موکھے دا
ای پڑھیویا۔ جج اوہدا بھرا چڑھیا، پر سہاگ رات موکھے ای منائی۔ اوس زمین دے
وچ تہہ خانہ بنایا، اوہدے وچ ای رہیا۔ جیس وقت موکھے دا پتر سال دا ہو گیا تاں
موکھا پیش ہو یا تاں اوس اپنی داستان سُنائی۔ اوس انگریز اٹھ مربے زمین انعام کیتے۔

میم آکھیا، ”موکھا! ایک بار پھر اپنی تمام داستان سنائیں۔“ موکھے پھیر اپنی داستان سنائی۔ ”اٹھ مربے صاحب انعام دتن۔ دو مربے میں انعام کردی آں۔ باعزت طور پر آپ کو بری کرتی ہوں۔ ایسا نڈر آدمی ہمارے ملک میں ہونا چاہیے۔“ مہر موکھے دے ماموں کا نجن توں کمالیے آلی نہر تے دس مربے زمین دے ہین۔ موکھے دی اولاد اوتھے وسدی ہے۔

ولی داد خان مُرادنا راہ وچ ای فوت ہو گیا۔ نادر شاہ قریشی پھڑتج کے کالے پانی چلا گیا۔ اوتھے مہر بہاول، مہر مراد وصیت کیتی کہ جے اسیں دوویں بھرا پہلے فوت ہو جاویے تاں اساڈے درمیان ایچ نادر شاہ قریشی دی قبر دی جگہ رکھنا۔ وت انجیں ای ہو یا۔

جگدے خان کھرل

راء جگدے خان، راء احمد خان دا پوترا ہے۔ ہک ایتھوں دا کھرل ہا۔
اوہدے پتر ہک قتل کر چھڈیا۔ جھیرا عدالت وچ لگا گیا۔ ”جج اخیر آکھیا، ”راء جگدے
خان مینوں چاں آکھے ایہہ بے گناہ بین تاں میں چھڈ دیاں تیرے پتراں نوں۔“
اوس کھرل نوں ڈھڈھ ایچ وڈا مان بھئی میرے پتر بین تے پھاہے پے لگدے بین۔
راء جگدے خان کیوں نہ آکھسی؟ اوہ جج دی گل جھل کے ایتھے (جھامرے) آ گیا۔
راء جگدے خان نوں اکھیونیں۔ اوہناں آکھیا، ”بھیرا کیتا ہئی میری گواہی پواون دا۔
میں تاں سچی گل کرنی ہوئی۔“ راء جگدے خان عدالت وچ گئے تاں اوہناں آکھیا،
”قتل ایہناں ضرور کیتا ہے۔ جے توں چھڈ دیویں تاں تیری مہربانی۔“ مڑ انگریز کیہا
چھڈنا ہا۔ انگریز کم نہ دیندا اوہناں نوں پر ظاہر اعزت کریندا ہا۔

راء جگدے خان دا ذہن بنیا میں اپنے پتراں نوں آکھیں کالج پڑھاواں۔
اوس ایلے آکھیں کالج اوہناں نوں پڑھایا جاندا ہا، جیہناں کول ریاستاں ہوندیاں ہان۔
اساڈے کول تاں ریاست کائی نہ۔ قدرتی جیہڑا انگریز افسروی ادا ہا نا اوہ راء جگدے
خان نوں علاقے دا سردار لکھ چھڈدا ہا۔ ہور اساڈے کول جاگیر تاں ہا کائی نہ۔

ڈی۔سی۔ منگمری دے اوہناں دے پُتر دا داخلہ کروایا۔ آتھیں دے پرنسپل آکھیا، ”ایہناں دی تاں ریاست کائی نہیں۔“ اوس ایلے منگمری دے ڈی۔سی آکھیا، ”تساں ہر شے کھوہ لئی ہے پر سردار تاں راوی دے ابھی ہن۔“ مُڑ چھوہر اوہناں دا پڑھ گیا۔ جیہڑا ڈی۔سی ہال لنگپور دا، اوہ راء جگدے خان دی بہوں عزت کرے۔ سارے دیسی بندیاں توں ودھ کے۔ اوہ کدائیں ترقی کردا کردا وائسرائے ہند بن گیا۔ راء جگدے خان سوچیا۔ اوہنوں جاکے آکھاں چھوہر دی نوکری لوا۔ ایہہ چڑھے تے وگ گئے شملے۔ وائسرائے شملے رہندا ہا۔ ایہہ جیس ایلے گئے تاں اوہتھے وڈے وڈے بندے ہور وی۔ ٹوانے جیویں انگریزاں دے نیڑے ہوندے ہان۔ کوئی مہینے دا بیٹھا ہے۔ کوئی ڈوڈھ مہینے دا بیٹھا ہے۔ ٹیم نہ ملدا۔ ایہناں سوچیا کچھانہہ وی ہٹنا ہا۔ ایہناں درخواست دتی تاں اگوں کارندیاں آکھیا، ”ایہہ دُوئے دُوئے مہینے دے بیٹھے ہن تے تسیں اج آئے ہو۔“ خیر اوہناں نوں دُوئے دینہہ دا ٹیم مل گیا۔ محمد خان خانوآنے دا، چاوے کا۔ ہک راء جگدے خان، ہک راء محمد خان۔ جاملے شملے۔ وائسرائے کچھیا: راء جگدے خان کیویں؟ اوس ایلے اوہناں آکھیا، ”ایہہ میرا پُتر ہے تے پڑھ گیا ہے۔ ایہوں نوکری لے دے۔“ ہکے ایریں انگریز آکھیا، ”نہیں، نہیں۔ کدی کسے اپنے دشمن نوں تلی دے اُتے مکھن رکھ کے کھوایا ہے۔ ہور کسے داکم ہے تاں دس۔“ راء جگدے خان آکھیا، ”اوہ تاں جی راء احمد خان ہاتے اوہ ایس دُنیا توں تُر گئے۔ ایہہ بچہ ایہدے نال کیہ پھرق پیندا ہے۔“ اوس آکھیا، ”اساں احمد خان دی اولاد نوں پھاندہ نہیں دیونا۔“

راء جگدے خان ہوویریں ڈیرے تے سُتے پئے ہان۔ ہک ٹوٹا اخبار دا پیا ہاتے کول اوہناں دے بھتر نیا احمد خان بیٹھا ہا۔ اوہاناں وی احمد خان ہا۔ جیویں چنگے بندیاں دے نال اُتے مُڑ مُڑ ناں رکھیندا ہے۔ اوہناں آکھیا، ”پڑھ کھاں ایہدے تے کیہ لکھیا ہویا ہے؟“ پڑھن لگ پئے۔ لکھیا ہا کہ گورمنٹ برطانیہ مکے معظمے دی مخالفت

کردے ہیں۔ عمر حیات ٹوانا ہک رسالہ بنا کے مکے معظمے دے اُتے گولی چلیدا ہے۔ اوہناں آکھیا، ”اسیں چنگے مسلمان ہائیں۔ اسیں گورمنٹ نوں فوج بنا کے دیویے تے اوہ مکے دے اُتے جا کے گولی چلائن۔“ اوہناں دے دل اچ قیاس گیا جے میتھوں تاں گورمنٹ بھرتی منگی تاں میں نہ دیاں۔ دو چوہہ مہینیاں نوں گورمنٹ نوں لوڑ پئی۔ ہک اتھے انگریز ڈی۔ سی رہ گیا ہاتے اودھی بڑی مشہوری ہا۔ اوہنوں برطانیہ چوں واپس بلایا گیا بھئی توں اتھے میلکھ نوں بھرتی واسطے آکھ۔ تھانہ بالک توں اوہراں نہر دے اُتے کوٹھی ہے، اوہنوں بالک کوٹھی سدیندن۔ اتھے آیا۔ اوس علاقے دے جیہڑے وڈے وڈے ہان نازمیندار، اوہناں ساریاں نوں بلایا۔ جیہدے وچ راء جگدے وی شامل ہا۔

راء جگدے خان چرکا اڑیا، دُوئے پہلوں وگ گئے۔ انگریز آکھیا، ”اسانوں بھرتی دیو۔“ کسے دے مونہوں ربی نکل گیا۔ جگدے خان اسانوں روکیا ہے بھرتی نہیں دینی۔ انگریز کاوڑی گیا۔ راء جگدے خان گھوڑے توں لتھا تاں اگانہہ گیا۔ انگریز آکھیا، ”جگدے خان! بھرتی خود بھی نہیں دیتے اور دوسروں کو بھی روکتے ہو۔“ اوس ایلے جگدے خان آکھیا، ”میں تاں کسے نوں وی نہیں روکیا۔“ خیر اوہ بہہ رہن۔ انگریز آکھیا، ”جے توں نہیں نا روکیا تاں مڑمینوں آپ دے۔ اپنا پُتر یاں بھتریا۔“ پُتر اوہناں دے چھوٹے چھوٹے ہان۔ ہک بھتریا لوہندیاں سکدیاں دا تے اوہ وی ماں پیو تے کہو۔ اوہناں آکھیا، ”میرے بال تاں نکلے نکلے ہن۔ میں تاں دے نہیں سکدا۔“ ڈھڈھ وچ ایہا ہائیں کہ میں بھرتی دینی ای نہیں۔ انگریز زور دیوے: بندے دے۔ اوہ آکھن، ”میرے کول ہن ای نہیں۔“ اخیر کردیاں کردیاں انگریز کاوڑ وچ آگیا۔ اوس آکھیا، ”میں کھرل قوم دا ناں نشان مٹا دیاں۔“ راء جگدے خان وی غصے وچ آگئے۔ ”صاحب! جے اللہ نے نہیں ناں مٹانا تاں توں کون ہوندا ہیں ناں مٹاون

آلا۔“ اوتھوں بھری کچھری چوں ہٹکے چڑھدے گھوڑی تے، تے گھر آگئے۔

سارے علاقے نوں ایہہ پریشانی بھئی اگے راء احمد خان نال ایہہ ہویا ہے۔

پتہ نہیں ہُن جگدے خان نال کیہ بندہ ہے؟ ڈی۔سی اُتے فون کیتا۔ ”ایہہ جگدے،

احمد خان دی اولاد ہے تے موقع ویکھ کے بدلہ لینا چاہندا ہے۔ مینوں آرڈر دیو میں

ایہناں نوں دباواں۔“ اوس وڈے انگریز آکھیا، ”جے احمد خان دے پوترے

نوں ہلائیاں پنجاب وچ ہلچل مچدی ہے تاں ایہوں نہ چھیڑو۔“ راء جگدے خان نوں

تاں ایس ولدے دا پتہ نہ۔ ایہہ گلاں تاں کچھ افسر کریندے ہان راء ہوراں بارے۔

ایہہ گل ہدائیں پھیل گئی۔ راء جگدے خان نابر ہو گیا ہے۔ جیہڑے کیرے

بندے ہان ایہناں نوں وڈے زمینداراں پھدھ کے آپ دے ناں تے بھگتا چھڈنا۔

اوڈ، چوڑی گر، سانس تے خانہ بدوش ایہناں نوں وی زمیندار نپ لین۔ اگانہہ لکھا

چھڈن اساڈا بندہ ہے۔ اوہ نمائے بہوں تنگ۔ اوہناں نوں بہن دی تھاہر وی کافی نہ۔

اوہناں نوں جدواں پتہ لگا راء جگدے خان نابر ہو گیا ہے تے اوہ بھرتی نہیں پیا دیندا

۔ اوہ اوتھوں ٹرے تے جھامرے آگئے۔ راء جگدے خان نوں اکھیونیں، ”اسانوں

بہا۔“ راء جگدے خان آکھیا، ”میرے نال ہُن سرکار کیہ کردی ہے تے تُساں وی

اوکھے ہوسو۔“ اوہناں آکھیا، ”تیرے نیڑے وی کسے نہیں آونا تے نال اساڈی وی

ول گل ہو جاوئی ہے۔“ راء ہوراں آکھیا، ”چنگا بھئی بہہ جاؤ۔ مُرل کے مسائیں۔“

وڈیرے آہدے ہان: جھامرے دے چوگردوں ترائے ترائے میل تک خانہ بدوش

جیہڑے ہان، ایہہ ترائے سال بیٹھے رہن۔ انگریز وت ایدے نہیں ٹپیا۔ جدوں جنگ

مگیا تاں بندے مُرہولی ہولی کھلر دے گئے۔ خانہ بدوش جتھے وی جاوے دن:

اسانوں راء جگدے خان بہایا ہے۔ مُرہوہناں داناں وی وچ گیا۔

خلقت نوں تلیوں لگی

(1)

راجا پورس پنجاب دا اچہا سورما ہے، جیہدی سورم گتی نوں جگت پدھر اُتے سراہیا گیا ہے۔ 327 ق۔م وچ ویہت دے کنڈھے اُتے سکندر مقدونی تے راجا پورس وچکار لڑی جان والی لڑائی (1) وچ سکندر دے نال یونانیاں توں اڈ پراجیاں جوہاں دیاں فوجاں وی شامل ہان۔ ایہناں سمکالیاں دیاں روایتاں اُتے ای یونانی، لاطینی، سریانی، پہلوی تے حبشی دیاں سکندر بارے تاریخاں اُسریاں۔ ایہہ تاریخ وت عربی، فارسی وچ وی نظربندی ہے۔ ایہناں روایتاں وچ تاریخ تے افسانہ جپھیاں پاوندے دکھالی دیندے ہن، پر ہک گل سمہناں کول سنجھی ہے کہ راجا پورس جی بہادری نال اکھوتی ’فاتح عالم‘ دا مقابلہ کیتا، اوہدی دُوج نہیں ملدی۔ تاریخ دے عربی، فارسی سوسے پنجاب دے کلاسیکی شاعراں کولوں گجھے ناہن، اوہناں دے کول سکندر دا حوالہ تاں سہج سہج ویکھیا جاسکدا ہے، پر پورس دی بہادری نوں اوہناں کدی نہیں وڈیا۔ انگریزی راج گروں یونانی تے لاطینی سومیاں دے انگریزی ترجمیاں راہیں پنجاب دے باؤ

سوجھوان لہندی مورخاں دی وچار دھارا توں جانو ہوئے۔ کجھ سوجھواناں دا وچار ہے کہ سنسکرت وچ سکندر مقدونی دے ہلے دا سر املدا ہے، پر اسیں اگے چل کے ایہدے بارے اپنے وچار پیش کریاں۔ ہرکھ والی گل ایہہ وے کہ تاریخ دے پٹیاں اُتے پورس دی جیہڑی مورت اُگھڑی ہے، ایہہ دوجیاں قوماں دی دین ہے۔ پنجابی آپوں پورس نوں کیویں ویکھدے ہن؟ ایس کچھوں پنجاب دا پلا سکھنا ای رہیا ہے۔

اسیں 1991ء وچ لوک کتھی میںیں کمال دین کولوں ”راجا پورس“ دی کہانی فیتہ بند کیتی ہا، جیہڑی گورنمنٹ کالج لہور دے ”راوی“ 1993ء وچ چھپی۔ (2) ایہدے مگروں اسیں ”کمال کہانی“ وچ شامل کیتی۔ جدوں اسیں کتھی توں پچھیا کہ تساں ایہہ کہانی کیہدے توں سنی ہے تاں اوہناں اساڈے سوال دے جواب وچ دسیا: ”پیو دادے دیاں گلاں وچوں میرے ہتھیں کجھ نہیں آیا۔ میں تاں اودوں بال ہام، جدوں اوہ موئے۔ ماما میرا جیہڑا ہے، اوس نوں گلاں تے کہانیاں یاد ہان۔ اوہدے کولوں میں سُن کے پکائیاں ہن، ”اکبر بادشاہ دی“، ”راجپوتاں دی“، ”راجے پورس دی“، ”راجے کرنال دی“، باقی دیاں ایدوں آدوں۔“ (3)

ایس کہانی وچ کئی اہییاں تاریخی حقیقتاں ہن، جیہناں نوں یونانی، لاطینی، حبشی، عربی تے فارسی مورخاں کول وی ویکھیا جاسکدا ہے۔ پہلی صدی عیسوی دے مورخ آئزین نوں سکندر دے ہلایاں دے حوالے نال معتبر حیثیت حاصل ہے۔ اساڈے کتھی تے آئزین کول کئی واقعاتی سانجھاں ملدیاں ہن۔ کتھی دے آکھن موجب:

”سکندر ٹیکسلے اُتے آ گیا ہے۔ راجا امبھی ہو یا ہے ٹیکسلا دا راجا۔ اوس باجھ

لڑائی دے ہتھیار سٹ دتن۔“ (4)

آئزین دا وچار ویکھو:

"He also received the presents of Taxiles

the Indian, being two hundred talents of silver, three thousand oxen, above ten thousand sheep, and thirty elephants; seven hundred Indian horse were sent to his assistance by that prince, who also made him a surrender of his capital, the largest and most populous of all the cities between the rivers Indus and Hydaspes." (5)

لوک کہانی موجب دیہت دریا پورس دیاں فوجاں کئی مہینیاں تیکر یونانیاں
نوں ناہی ٹپن دتا۔ ایہناں جھڑپاں وچ ای پورس دا پُتر مری گیا۔ آئرین نے پورس دا
پُتر مرن دی دس تاں نہیں پائی، پر دریا دے کنڈھے اُتے پورس دے پُتر نوں سکندر دا
مقابلہ کر دیاں دکھایا ہے۔

"Other authors relate, that the Indians who accompanied Porus's son attacked Alexander and his body of horse, as soon as they set foot upon the bank; and as he had the greatest part of the forces with him, Alexander himself there received a wound, and his horse Bucephalus, which he exceedingly prized, was slain by Porus's son." (6)

لوک کہانی وچ دسیا گیا ہے کہ سکندر نوں ملتان دے قلعے توں مارو تیر لگا۔
”بھیریوں جا کے سکندر ملتان اُتے دھاوا کیتا ہے۔ شور کوٹ لتاڑ کے گیا
ہے۔ ایہہ بھڑاوس ویلے دے ہن۔ ملتان فتح ہو گیا تے آپ پھٹڑ ہو گیا تے باقی
دے پنجاب نوں کچھ نہسوں آکھیا۔“ (7)

میکرنڈل نے سکندر دے مڈھلے مورخاں آئرین، سٹرابو تے پلوٹارک دے
حوالے نال لکھیا ہے کہ ملوئی دے قلعے وچ ای سکندر نوں تیر لگا، جیہڑا اوہدی موت دا
کارن بنیا۔ اساڈے اتہاس کار ایس گل بارے سہمت ہن کہ ملوئی توں مراد ملتان دا

قلعہ ای ہے۔ میکرٹڈل دے لفظاں وچ:

"But according to Arrian, Strabo, and Plutarch, the city where Alexander was nearly wounded to death belonged to the Malloi." (8)

یونانی مورخ کیلس تھینز (Callisthenes) ارسطو دا شاگرد ہا تے سکندر دے دُونیاں قوماں اُتے حملیاں سے اوہدے نال ہا۔ اوہ واقعیان نوں لکھن سے یونانیاں دیاں تھوڑاں تے دُونیاں قوماں دے گُناں نوں وی سراہندا۔ سکندر نے اوہدے سچ توں کھج کے پھاہے لوا چھڈیا۔ کیلس تھینز دی یونانی لکھت دا پہلاں پہل پہلوی وچ ترجمہ ہویا تے وت چھیویں صدی عیسوی وچ سُرِیانی وچ اُتارا کیتا گیا۔ ایتھوپیا دیاں تاریخی روایتاں اُتے وی کیلس تھینز دا اثر منیا ویندا ہے۔ ایتھے ایہہ گل کرنی کتھویں نہ ہوسی کہ ایتھوپک ریت وچ پورس نوں زخمی ہوندیاں نہیں دکھایا گیا سگوں سکندر نوں پورس نال جنگ ویلے چانن ہو گیا ہا کہ ایس لڑائی دا سٹاری تباہی ہے۔ سکندر جنگ وچ ای پورس آل صلح داسنہا گھلیا تے اپنے کجھ مفتوحہ علاقے پورس نوں دے کے صلح کیتی۔ ای۔ اے۔ والس نج نے پہلوی، سریانی تے حبشی زبانوں دے کھڑیاں دا

"The Life And Exploits of Alexander The Great Being A Series of Ethiopic Texts." دا انگریزی ترجمہ دو جلدوں وچ 1896ء وچ چھپیا۔ ایہناں لکھتاں وچ وی پورس دی بہادری دے سوہلے گائے گئے ہن۔ پنجابی لوک کہانی وچ پورس نے سکندر دے دو گھوڑے ڈھاہے ہن۔ حبشی روایت وچ وی سکندر دی پنجابیاں نال جنگ وچ گھوڑی توں ڈھاہندیاں دکھایا گیا ہے، پر اوہناں دی لوک ریت وچ ایہہ سبھ کجھ جادو پاروں ہویا۔

"Then Porus, the king of India, called the magicians from the temple of his god and they cast a spell upon Alexander, and his mare rose

up under him and threw him on the ground, and she refused to rise up until he could lead her; now she was the mare which had by sorcery been born at the same time as himself. And Alexander thought that he would be conquered, and he was in great tribulation about himself and about his soldiers." (9)

عربی مورخ دیناوری تے طبری دیاں روایتاں کچھ سریانی تے حبشی تاریخ
سچ سچا ویکھی جا سکدی ہے۔ انجیں وانگوں فارسی شاعر فردوسی دیاں روایتاں کچھ
پہلوی تاریخ دا رنگ جھلکارے پیا ماردا ہے۔ اتھے اسیں عربی، فارسی، ریت نال ایس
کہانی دی سانجھ دی ہک ہک ونگی دیندے ہاں۔ پنجابی لوک کہانی موجب:

”اوس زمانے جیہڑا نکا بنیا ہو یا ہا سونے دے انڈے بنا کے دیندے ہاں۔
فیلقوس فوت ہو گیا ہے تاں ستارھاں سالوں دی عمر وچ سکندر بادشاہ بنیا ہے تے پیو
دی گدی اُتے بہہ گیا ہے۔ چھماہی گزری کھلی ہائی کہ ہلکارے بادشاہ دے آگن تے
اوہناں آکھیا، ”اوہ انڈے دے۔“ سکندر آکھیا، ”اساڈی اوہ کٹڑی مرگئی ہے، جیہڑی
انڈے دیندی ہائی۔“ (10)

پال وین فیلڈ نے دیناوری دے وچاراں دی ویاکھیا کردیاں لکھیا ہے:

"This is obviously a revision of what al-Dinawari, among other writers, says when he notes that Philip used to pay Dara a thousand golden eggs as tribute, and that, when Dara asked Alexander to do the same, he responded, "The hen that laid those eggs is dead." (11)

پنجابی لوک ریت موجب ایران دا بادشاہ دارا سکندر مقدونی نال جنگ
کردیاں زخمی ہو ویندا ہے۔ زخمی دارا سکندر نوں متاں دیندا ہے۔

”دوئی مت ایہہ وے کہ ایہہ قوم جیہڑی میری ہے، ایہہ تینوں شاہی نہ کرن
 دیسی تے نہ ای میں ایہناں نوں بھلنا ہاں۔ توہیں ایہناں دے ہتھوں مری جاونا۔ توں
 دھی میری نال شادی کریں تاں توں ایس قوم اُتے شاہی کر سکیں۔“ (12)
 پال وین فیلڈ نے طبری دے حوالے نال لکھیا ہے:

"Al-Tabari's depiction of the deathbed scene is even more interesting, for rather than using this episode as a opportunity to talk abstractly about the vicissitudes of power he has Dara tell Alexander that all will be well if Alexander marries his daughter Rushanak. The important thing, Dara says, is that Alexander should "perpetuate the Persian nobility and not allow others to rule over them." (13)

”شاہنامہ فردوسی“ وچ وی زنجی دارا سکندر نوں ایہا مت دیندا ہے، جیہڑی
 عربی تے پنجابی ریت وچ دکھالی دیندی ہے:

زمن پاک تن دختر من بخواہ
 بدارش بہ آرام درپیشگاہ
 کجا مادرش روشک نام کرد
 جهان را بدو شاد پدرام کرد

(14)

بر عظیم دیاں زباناں وچوں سنسکرت نوں کلاسیکی حیثیت حاصل ہے۔ سکندر
 دے پنجاب اُتے حملے سسے سنسکرت وی سکھراں نوں چھوہ رہی ہا۔ کجھ کھوجیاں ”پور“،
 ”پورے“ تے ”پاو راس“ دے قبیلیاں دی اوڈوں ہوند دا ویروا تاں دتا ہے (15) پر
 سکندر دے پنجاب اُتے حملے تے پنجابیاں دے مقابلے بارے ایہناں لکھتاں وچوں وی
 دس نہیں پیندی۔ N. Gopala Pillai نے ”سکندر پُران“ ”چاند وگیہ اُنپشدر“ تے

”مہا بھارت“ دے حوالے نال ایہہ دسیا ہے کہ سکندر مقدونی دا ویروا سنسکرت دیاں پرانیاں لکھتاں وچ ملدا ہے۔ اوہناں دی وچار دھارا دا نمونہ ویکھو:

"Alexander married the beautiful princess Roxana the daughter of the king of Bactria; and Skanda is said to have married Sena or Deva Sena, daughter of Mrtyu according to Skanda Purana and daughter of Prajapati according to the Maha Bharata. Now it is a well recognised symbol of language that proper names are contracted in actual usage, and the end often chosen to designate the whole." (16)

اُتلے حوالے وچ یونانی تے فارسی دے جیہڑے وگوائیں ناں گنوائے گئے ہن ایہہ پنجابی لوک ریت تے علمی ریت دوواں دا حصہ بندے دکھالی نہیں دیندے۔

لوک کہانی وچ ورتے ناواں ارسطو، سکندر، نوشاہ، دارا تے مقدونیہ توں سچ سبھا اندازہ ہوندا ہے کہ ایہہ کہانی عربی، فارسی ریت دے تحت جڑی ہے۔ اتھے دو گلاں گوہ گوچریاں ہن۔ ایس کہانی وچ پنجابی سبھا کتھے دکھالی دیندا ہے۔ دوئی ایہہ کہ کیہ عربی، فارسی ریت وچ بنیاں کہانیاں پنجابی ہو جاندیاں ہن؟ یونانی مورخاں پنجاب وچ سکندر نال ترائے وڈیاں لڑائیاں دی دس پائی ہے۔ سکندر نوں اپنے جیون وچ سبھ توں اوکھی جنگ راجا پورس نال ای لڑنی پئی۔ ایہدے مگروں یونانیاں سانگہ تے ملتان دے قلعے کوئی راہ ویندیاں فتح ناہن کر لے۔ ایہناں جنگاں وچ وی وڈی تباہی مچی تے اوڑک سکندر دی فوج ستلج دریا جھاگن توں نابرتھی گئی تے اوہدا گنگا، جمنا ول ودھن دا سُفنا کھیرو کھیرو ہو گیا۔ میکرنڈل دے آکھن موجب:

"Alexander, with all his matchless startegy, could not have averted such catastrophe; for what is the record of his Indian

campaigns? We find that the toughest of all his battles was that which he fought on the banks of the Hydaspes against Poros; that he had hot work in overcoming the resistance of the Kathaians before the walls of Sangla; that he was wounded near to death in his assault upon the Mallian stronghold; and that in the valley of the Indus he could only overpower the opposition instigated by the Brahmins by means of wholesale massacres and executions." (17)

پورس دی بہادری نوں تاں تن براعظماں یورپ، ایشیا تے افریقہ دے اتہاس کاراں نے سلاہیا ای ہے، پر سانگہ تے ملتان دے سورے لوک ریت دا حصہ نہیں بن سکے۔ اساڈے کتھی نے پورس نوں بہادر ہون دے نال نال اخلاقی سطح اُتے جُتدیاں دکھایا ہے۔ سکندر اپلجی بن کے پورس دے دربار وچ آؤندا ہے تاں پورس سنجان لیددا ہے۔ کتھی دا وچار ویکھو:

”اپلجی اُٹھیا ہے۔ تلوار میان وچوں چھک کے گُرسی اُتے ٹھوکی سو۔ آکھیوں، ”ہُن سدیا ای۔ میں ہاں اوہدا نمک خوار۔ میرے ہوندیاں مت کمینہ سدریں۔ میں حلق کولوں زبان چھک لیساں۔“ راجپوت بل اُٹھن۔ ”ایہہ کون ہے؟“ پورس وری کڈھ کے آکھیا، ”میں سکندر دی کنڈیوں پچھے تاں کمینہ نہیں سدریندا۔ میں سکندر دے مونہہ اُتے پیا کمینہ سدرینداں۔ کمینہ نیہوں تاں ہور کیہ؟“ وزیراں ہائے ہائے کیتی۔ ایہہ تاں اپلجی ہويا۔ اوس آکھیا، ”اپلجی میرے کول اگے وی آؤندے رہندن۔ ایہہ شاہی اگ ہے جیہڑی اگوں کھاوندی ہے۔ اگ ڈکیندی پئی ہے اگ نوں۔“ پورس آکھیا ہے، ”خبردار سکندر ہے تے آیا ہے اپلجی بن کے۔ اپلجی مارنا راٹھی کائی نہیں۔ مُتاں میرے جیڈا کمینہ کوئی نہیں کہ سکندر آوے اپلجی بن کے تے میں اپلجی مروا گھتاں۔ جا سکندر چلا

جا بھیڑا کیتا ہی کہ ناہیا آونا۔“ (18)

ویہت دی لڑائی ویلے سکندر پورس دے وار پیٹھ آوندا ہے، نوشاہ دے بھے
گانے تے نظر پیندی ہے تے سکندر نوں قتل نہیں کردا۔

”سکندر گھوڑے اُتے چڑھ کے آیا ہے۔ پورس ہاتھی اُتے ہا، پورس ہتھ اُلاڑ
کے سٹواں برچھا مارن کارن برچھا تولیا ہے۔ شست تھمراون لکیاں گانے تے نظر پئی
سو۔ ہنجوں ٹپیاں سو۔ ہائے زبانی، تینوں وڈھ سٹاں۔ ہُن راجپوت نیموں رہندا ہے
سکندر ماراں۔ برچھا مار کے گھوڑا ڈھاہ لیا سو۔ سکندر دُوئے گھوڑے اُتے مڑ چڑھ کے
آیا ہے۔ ایس دوآ وی برچھے نال ڈھاہ لیا ہے۔“ (19)

انسانی تاریخ وچ ایہہ گل تاں سچے ای ویکھی جاسکدی ہے کہ گور، پلاں تے
مکر نال کنیاں ای جنگاں جتیاں جاندیاں رہیاں ہن۔ لہندے دی سوجھ توں لے کے
”مہابھارت“ تیکر ایس گل دی دس پیندی ہے کہ محبت تے جنگ وچ سبھ کجھ جائز ہوندا
ہے۔ پنجاب دی ہزاراں ورھیاں دی سورم گتی ریت ایہناں وچاراں دا ہنگارا
نہیں بھربندی۔ پنجابی وسیب نے سورما اوہنوں ای منیا ہے، جیہڑا اوکھے توں اوکھے
حالات وچ وی جیون دیاں اُچیاں قدراں دی راکھی کردا ہے۔ بھین دے رشتے دا آدر،
کیتے قول پالنے تے ہوندی طاقتے ٹل جانا ایہہ اوہ قدراں ہن جیہناں نوں پنجابی وسیب
ہمیش سراہیا ہے۔ اُتے دتے دوویں واقعے بھاویں تاریخی سچ نہ ہوون، پرہک بدلی
دھاڑوی دے مقابلے تے پورس کان پنجابیاں دے گل اچیت وچ بیٹھی پریت دی دس
ضرور گھنندے ہن۔

جیویں اسیں پہلاں نتاریا ہے کہ ایس کہانی اُتے عربی، فارسی ریت دا
پرچھاواں ہے۔ اصل وچ لوک ادب تے وچار دھارا دا کوئی حد بنا نہیں ہوندا تے نہ
ای ایہہ ٹھلھیاں سکدیاں ہن۔ کہانیاں دی آواجائی تاں ست سمندراں توں پار

تیکر وی وکھالی دیندی ہے۔ اساڈی ریت وچ ”یوسف زلیخا“، ”داستان امیر حمزہ“، ”جنگ نامہ امام حسین“ تے ہور کنا کجھ باہروں آن رلیا ہے۔ ایہہ کہانی تاں اساڈا پرتیا ورثہ ہے، جو سکندر دیاں پراجیاں قوماں پورس بارے جوڑیا ہے۔ پال وین فیلڈ نے سکندر بارے پرچلت تاریخ دے تیرھاں سچے گنوائے ہن، جیہڑے جگت پدھر اُتے وچارے گئے ہن۔ اوہناں وچوں ہک سچا سکندر تے پورس دی جنگ وی ہے۔ (20) انج جاپدا ہے کہ پراجیاں قوماں نوں جدوں سکندر توں ودھ بہادر پورس نکریا تاں اوہناں اوہدی سوہا کر کے اپنی کسے ہینتا دی تلافی وی کیتی ہوئی۔ یاں بہادری ورگی قدر دی کجی سراہنا۔ کلاواں دے کھیتر وچ وت وچارن تے وت آکھن سدا توں لگا آیا ہے، پر جدوں کسے وچار دھارک منصوبہ بندی توں اڈ لوک ریت ایہہ ذمہ واری اپنے کھٹاڑیاں اُتے چکدی ہے تاں کسے قوم دے گل اچیت دا اظہار ہوندی ہے۔ کہانی نوں ہک گل دے طور تے ویکھیا ونجے تاں ایہدی بُنت، بولی، تجسس، ناکی ڈھنگ، پنجابی وسیب دی سورم گتی دا پیمانہ، رکھنی تے شادی دیاں رسماں، کلاسیکی تے لوک ادب دیاں مثالیں راہیں جذبیان دے اُتار چڑھا دے بیان پاروں لوک ریت وچ رچی ہوئی ہے۔ انج ایہہ پنجابی لوک ادب تے زبانی تاریخ دا انکھڑواں انگ بن گئی ہے۔

(2)

ساندل بار دے وسیبے وچ بھٹیاں، ورکاں تے کھڑاں دی کھیہہ بازی چراں توں لگی آئی ہے۔ ایس کھیہیں پکھے دو گلاں ذکر یوگ ہن۔ ہک تاں نئی سرداری نہ منی تے دوآ چرائی دیاں جُو ہاں۔ اتھے انگریزی راج وچ نکلیاں نہراں توں پہلاں لوکائی دا ڈھور ڈنگراں نال وڈا موہ ہاتے باریں وچ اج وی ڈھوراں نوں مال ای آکھیا ویندا ہے۔ ایہہ تریہیں قبیلے ہک دوئے نال چرائی پاروں لڑدے وی رہے۔ اوڑک لڑائیاں توں اک کے شاہ کوٹ نوں سیں من لیا گیا۔ بابا گورو نانک

(1469-1539ء) (21) ہوراں ایس جُوہ وچ بندے تے بندیاں دے سانگے دی پریرنا کیتی تاں لوکائی دا مُہاڑ اوہناں دے مت ول ہويا۔ ورک قبیلے دے کجھ جیاں ایس مت نُوں منیا، پر ورکاں دے ایس نویں مذہب نُوں قبولن مگروں وی بار واسیاں دے آہتی سانگیاں وچ کائی تریڑ نہیں پئی۔

کھرلاں تے ورکاں دے سنک گُنگ دی ہک نویلکی تاریخ ہے۔ جدوں ایہہ آپس وچ کھیہندے تاں انج ناہی ہوندا کہ ساری کھرل قوم کھنے تے ڈانگاں لے کے نکل آوندی۔ انجیں وانگوں ورکاں دی اوہا مونی (شاخ) لڑدی، جیہدے لایہ اُتے سٹ پندی ہا۔ کھرلاں تے ورکاں دیاں دُونیاں مونیہاں دے سانگے انجیں رہندے۔ بھکھی دے سکھاں دا کجھ مال چوری ہو گیا۔ اوہناں نُوں ستار رمانے کے کھرل اُتے شک ہا۔ اوہ بھکھی دے سردار امیر سنگھ نُوں ترلا کردے ہن۔

”امیر سنگھ آکھیا، اوہ تاں گل ای آسان ہے۔ میرے باپ ساہی سنگھ دا تے صالح، منج دے دا پگڑا۔ باقر ناں مشری دا بیگے کا کھرل، اوہدا تے میرے پیو ساہی سنگھ دا پگڑا۔ مستی ناں امین دا سادے کا کھرل، اوہدا تے میرے پیو دا پگڑا۔ گل ای کائی نہیں میں سنیہا بھیج ساں گیا مستی اے“۔ (22)

جدوں مستی کھرل امیر سنگھ دے آکھے مال نہیں مڑاؤندا تاں اوہ مستی دا مال مار لیندا ہے۔ مستی دی دُوئے کھرل ایس کان دھڑ نہیں کریندے کہ کھرل سرداراں دیاں امیر سنگھ دے پیو ساہی سنگھ نال پگڑیاں وٹیاں ہوندیاں ہن تے امیر سنگھ نوں اوہ اپنا پتر بھترینا سمجھدے ہن۔

”اوس ایلے موہن بنگلے کول مجھیں چردیاں ہان رمانے کیاں تے اوس مستی دیاں۔ سکھ اوہناں نوں پے گیا۔ مال مار لیا۔ مستی خان دے پتر بھترینے چھڈاؤن پئے تے اوتھے ست یاں اٹھ مستی دے پتر پوترے مارے گئے۔ مستی خان و گیا تے سارے

کھلاں کول گیا۔ میرا مال مری گیا تے نالے میرے پُڑ بھڑیے دی مری گئے تے
میرا ساتھ کرو تے آپاں سکھ نال لڑیے۔ اودوں ہا باقر، مشری دا، اوہدا سکھ نال پگڑا۔
اوہ ایس توں نہ گیا۔ صالح خان وی کوئی نہ گیا۔ کوئی وڈا کھل نہ گیا۔ (23)

مستی کھل پچھے اجیہی چال چلی کہ مل کیاں (راء احمد خان دی وڈھی) تے
ورکاں نوں ڈل کے سٹ گھتیا۔ جیس لڑائی دے میٹیں بھمے ”امیر سنگھ دی وار“
لکھی۔ (24)

نکئی مسل اٹھارھویں صدی وچ گنجی بار، نیلی بار تے ساندل بار دے علاقے
اُتے مل ماردی ہوئی کمالیے تے سید والے تیکر اپڑ گئی۔ جھامرا وی اودوں سید والے
دے پر گئے وچ آوندا ہا۔ نکئی سردار راجا کنور سنگھ دے انیائی سبھا پاروں اوہنوں راء احمد
خان دے دادے راء امیر یاں اوہدے بھرا میر، مل دے کھل ماریا۔ (25) ایس ویر
دے ہوندیاں وی نکئی سردار ران سنگھ دے پُڑاں بھگوان سنگھ، گیان سنگھ تے خزان
سنگھ تے راء احمد خان کا تعلق رہیا۔ ران سنگھ تے سردارنی کرمو دی دھی راج کور نال
راجا رنجیت سنگھ دا ویاہ ہويا، جیہدے وچوں کھڑک سنگھ جمیا۔ (26) لوک روایتاں موجب
ایہہ رانی راء احمد خان ہوراں دا حدوں باہلا آدر کریندی ہا۔

صالح، منج دے مگروں اُپیرے کھلاں دی پگ راء احمد خان دے سر آوندی
ہے۔ ہُن ایس مونی دے آگُو اوہ ہن۔ اوہناں دے سسے ای مہاراجا رنجیت سنگھ لہور
فتح کر کے شیخوپورہ تے سید والا ول ودھدا ہے۔ سید والے اکٹھ ہويا۔

”مہاراجا پچھدا گیا۔ ایہہ کون ہے؟ اوہ کون ہے؟ اوہ دسدے گئے تے
تعارف ہوندا گیا۔ رائے احمد خان سچی پاسے کھلے ہان۔ قد اوہناں دا وڈا تے بہت
خوبصورت ہان۔ اکھ، ایہہ جوان کون ہے؟ سرکاری بندے کھلے ہان۔ ایہہ راء احمد
خان ہے کھل قوم دا سردار۔ رنجیت سنگھ آکھیا، ایہہ میرا بھائی ہے۔“ (27)

ہک ہور لوک کہانی وچ مہاراجا رنجیت سنگھ تے راء احمد خان دے سانگے
دیروا انج آوندا ہے۔

”عملداری راجا رنجیت سنگھ دی ہوئی ہے۔ رنجیت سنگھ تے احمد خان دی
پگ ہوئی ہے۔“ (28)

مہاراجا رنجیت سنگھ دے سے گاں کوہن دی مناہی ہا۔ کانڈیوال، تحصیل لالیاں
تے ضلع چنیوٹ دے نسوآنیاں ویاہ تے ست گائیں کوہیاں تاں سکھاں ایس دوش وچ
ست ویہاں نسوآنا چالان کر کے بھیرے دی جیل وچ ڈھک چھڈیا۔ نسوآنیاں راء احمد
خان اگے عرضوئی کیتی تاں اوہناں بھیرے دی جیل وچوں نسوآنیاں نوں کڈھ چھڈیا
تے ہور جیہڑے قیدی ہاں اوہناں نوں وی رہا کر دتا۔ ایس واقعے دا دیروا ڈھولیاں
وچ وی آوندا ہے۔

احمد خان چائیاں گھوڑے دیاں واگاں، مگے پدھ سفرانے
جاہگاں اوس دے اُتے اپڑ گیا، جتھے حکومت بنائے نیں جیل خانے
راجے رنجیت سنگھ نوں جا بلایا، میرے لگے ونڈیاں ای ڈھکاں قید کیتیاں،
تیرا عقل نہ رہ گیا اتھا ہے
ڈھکاں کڈھ کے سکھاں راء دے پیش چاں کیتیاں، کائی نہ عذر کیتیاں
نسوآنے چھٹ کے خیریں گھر آئے، کلمے شکر دے آن بھریا نے (29)
اودوں راجا رنجیت سنگھ جموں وچ ہا۔ بھیرے دی جیل بھنن تے ڈھکاں چھڈاؤن
مگروں راء احمد خان ہوریں وی اوہنوں ملن کان اوٹھے اپڑ گئے۔
”راجا رنجیت سنگھ آکھیا، راء جی! بہت بُرا کیتا نیں، جیہڑے نسوآنے
چھڈے نیں نا ایہناں دی چٹی لے آ۔ احمد خان آکھیا، تو چٹی۔ کیہ چٹی ہے؟ اوس
آکھیا، روپیہ چار ہزار لے آ۔“ (30)

راء احمد خان مہاراجا رنجیت سنگھ دی سوانی توں چٹی لے کے دھمی اوہدے
در بار وچ آ جاوندا ہے۔

”راجا رنجیت سنگھ آکھیا، راء جی! مڑ چٹی تاں نہ آئی۔ احمد خان آکھیا، چٹی آ
جاندی ہے۔ اتن نوں نوکر آ کے روپیے میج دے اُتے ٹکا دتے۔ راجا رنجیت سنگھ آکھیا،
راج تاں تہاڈا کھڑاں دا ہی ہے نا چٹی وی میں گھتاں تے روپیے وی میرے گھر دے
ہوں۔ راء احمد خان آکھیا، تیرے تے میرے کنیں گھر وٹدے ہوئے“۔ (31)

تھوڑے ورھیاں مگروں ای پیراں بھار کھلوتا ویسب سر پر نے آ ڈھہندا ہے۔
بھائیوں مہاراجا رنجیت سنگھ دا ایسٹ انڈیا کمپنی نال 25 اپریل 1809ء نوں ’معاہدہ
امرتسر‘ ہويا ہا۔ (32) گورے ایس معاہدے دا گھٹ ای آدر کیتا، پر رنجیت سنگھ دے جگ
سدھارن (1839ء) تیکر اوہنوں پڑ وچ نترن دا ہیا وی نہ پیا۔ گورے دی پنجاب
اُتے مل مارن دی سدھرتے سکھ سرداراں دی اجوڑ نے ہُن کمپنی کان راہ بنا چھڈے۔
اتھھے وی اوہنوں مسر لال سنگھ، مسرتیج سنگھ تے گلاب سنگھ ورگے غدار جُو گئے جیہناں
پنجاب پھوک دکھایا۔ ایہہ منی پرمنی حقیقت ہے کہ پنجابیاں مدکی، علی وال، سھراواں،
ملتان، گجرات تے چیلینوالی وچ وڈا ملیاں قربانیاں دتیاں، پر اپنیاں دی غداري پاروں
1849ء وچ پنجاب اُتے گورے دا قبضہ ہو گیا۔ (33) ایہدے مگروں کمپنی نے پنجاب
کان ’بورڈ آف ایڈمنسٹریشن‘ ویترا۔ (34) ایہدا باہلا کم ماملا اُگاڑنا، ہیرواں راہیں ہے ہوا
چکنی تے من مرضی نال سبھی فتح توں پکیاں کرنا ہا۔ نارمن جی بیرز نے جان میز دے
حوالے نال لکھیا ہے:

"There was no law in the Punjab in those
days. Our instructions were to decide all cases
by the light of common sense and our own
sense of what was just and right." (35)

گورے دی ’کامن سینس‘ تے آزاد بندے دی کامن سینس وچ لکھاں کوہاں

دے پاڑے ہن۔ اوہدی کامن سینس ایہا ہا کہ ایس دیس وچوں دولتاں دے ڈھگ اکٹھے کیئے وُجھن تے ایس کان غلاماں دی کنھی اُتے گوڈا انج منڈیا ونجے کہ ہر گل اُتے آکھن جیہڑی نیت امام دی اوہا اساڈی۔ جیہڑے جیاں نوں آزادی دا سچا شعور ہا تے غلامی دا جُولا کدی نہ چھکيا اوہناں دے سنگھوں ایہہ وس لہنی اوکھی ہا۔ ہُن اوہنے فوج تے پولیس راہیں ہر اُٹھیدے سرئوں نو اونا شروع کر دتا۔ ایس ٹپے نوں توڑ چاڑھن کان پنجاب وچ پُنجھی جیلاں اُسریاں۔ (36) تھانیداراں تے تحصیلداراں کول انھہ اختیار ہان۔ کمپنی راج مکن مگروں وی ایس چالے وچ فرق نہ پیا۔ جیس توں اساڈیاں ڈھوکاں، جھوکاں تے تھینہاں وچ اج وی تھانیدار تے تحصیلدار تھیا ہويا اکھیندا ہے۔ ایہہ بھائیں اسمانوں تھے ہوئے ناہن وت وی انھہ ہتھ ڈنگوری پاروں ایہناں دا وجکا ہا۔ گورے دا تھینہاں نال وڈا لایا بھ ایہو ہا کہ اُتہ نہہ سرکوئی نہ چائے تے مالا اُگر دتا رہوے۔ مالے دی اُگاڑی کان جوئیاں دے تھینہہ لکھو کے وچ سرکاری کارندے گئے۔ اوہناں کان گورے دا لایا مالا بھرن سوکھا نہ۔ جوئیاں ہتھیار کھلے چاں کیئے۔ گورے اوہناں دے نکے وڈیاں نوں گوگیرے جیل وچ آن ڈھکیا۔ ایس سہ بار دے کنیں ہور جی شک شھے وچ ڈھکی گئے۔ کنیں بے دوسے ای پھاہے چڑھے۔ ایہہ کار وکھ کے راء احمد خان ہوراں ڈپٹی کمشنر تے ایکسٹرا اسٹنٹ کمشنر نال گل کیتی۔ جوئیاں نوں مالا جھبدي بناون کان چھڈ دتا گیا۔ جوئیاں بار واسیاں نوں دیا کہ جیل وچ کنے ون دوسے بال تے سوانیاں وی قید ہن۔ ایہہ اج گورے دے پچھلگ لاہو میل نوں سمجھ آون مشکل ہے کہ بار واسیاں دے جیون وچ بال تے سوانی دا کیہ آدر ہا۔ جیہناں قبیلیاں توں کدی دسیں یاں بے دسیں وی بال قتل ہويا تاں اوہ ہمیش دھتکارے ویندے ہان۔ لوک مناں وچ لکھاں چیلیاں نال وی تھیاں ناہن بنا سکدے۔ ہُن اکھیں ویہدیاں سوانیاں تے بالاں دی قید۔ اکھیں جی ایہہ جیون کیویں جی سکدے

ہاں؟ اچھی صورت حال وچ راء احمد خان ہوریں قیدیاں نوں ملے تے اوہناں نوں ڈھاسنا دتی۔ اوہ قیدیاں نوں چھڈاون واسطے گوگیرے ونج کے گوریاں نوں ملدے رہے۔ ہک واری تاں گورے اوہناں نوں ڈھکن دی صلاح وی پکائی۔

"Uhmud, Khurral, was again brought into the station and kept for some time under surveillance, but no satisfactory proof of his complicity was discovered. He was released after a time, and entered into heavy recognizances, like the other chiefs of the predatory tribes on the Ravi and Sutlej, not to leave the sudder station without especial permission." (37)

برکے اوہناں دے اُتے بندوق دے فائر وی کیتے، پر اوہ بیڑی تے بہہ کے دریا دے دُوئے کنڈھے اپڈ گئے۔ (38) ایس سے جھامرے نوں اگیں لگیاں۔ بندے قید ہوئے۔ مال مارے گئے۔ پنجاب دے سرکڈھویں سُرے نال ایہہ سلوک ہا تاں دُوئے بار وایاں دا جیون کیہ ہوسی؟ ایتھوں سہج سبھا سٹا کڈھیا جاسکدا ہے۔

راء احمد خان ہوراں دی لوک روایتاں موجب 1857ء وچ 80 یاں 82 ورھے عمر دی ویندی ہے۔ اوہناں پورا جیون اکھ نال بتایا تے نماںیاں دے ساہ نال ساہ لیا۔ پنجاب دی راٹھا چاری ایہا ہا کہ سچا راٹھ کسے نماںے اُتے ہوندا دھروہ ویکھ ای نہ سکدا تے اچھے موقعیاں اُتے اوہ جان دی بازی لا دیندا۔ جدوں راٹھاں دیاں 1857ء دی جنگ بارے صلاحیں ہور رہیاں ہاں تاں نبی بخش اگواہی صلاح دتی کہ سید والے گورے نوں بنگلے اُسارے ہن اوہناں اُتے ہلاکتیاں ونجے۔ راء احمد آکھیا:

آپاں تاں لڑنا نال انگریز دے، ایتھے مارے جاسن شپاہی وچارے (39)

اوہ جانے ہاں کہ تھانے تے فوج دے سپاہی نمائے جی ہوندے ہن،
 جیہڑے پیٹ دے دوزخ کان گورے دیاں بندوقاں چنڈے ہن۔ ایہہ وچوں
 اساڈے نال دے ہن۔ ایہناں دے نال لڑیاں کیہ فرق پینا ہے؟ اساڈا اصل ویری
 تاں گورا ہے جینے دیس واسیاں کان جیون تندور کیتا ہویا ہے۔ ایہی اوہناں دی شخصیت
 دا ہک وڈا گن ہا کہ نمائیاں نوں کجنا تے ڈاڈھیاں نوں ساہویاں ہوونا۔

اوہناں دے جیون وچ دو راج آئے۔ ہک پاسے تاں ویر ورودھ ہوندیاں
 وی دھیاں دھینیں دا آدر نہ مکیا تے جتھے راج نوں نج لگن لگی تاں کسے دھین
 اوہدے اُتے پردہ پا کے ساکے نوں لیک نہ لگن دتی۔ دوآ گورے دا راج ہا۔ اوہدے
 راج وچ بار دے ون دوسے سورے پھاہے لگے تے سوانیاں، باللاں نوں وی انگلیاں
 جیل وچ چاں سٹیا۔ جے راء احمد خان ہوراں آکھیا کہ ایہہ انیاں اسانوں وارا نہیں
 کھاندا تاں اوہناں نوں قید کرن دی کوشش وی کیتی گئی تے شُھے وچ فائر وی کھولے
 گئے۔ اوہناں دے موہرے جیون دے دو سچے ہاں۔ بھیرے دی جیل وچوں ون
 دوسیاں ڈھکاں چھڈائیاں تاں اودوکی سرکار آدر نال ٹوریا۔ خورے من وچ ان حق اُتے
 ہون دا احساس وی پنگریا ہووے۔ دُوئے بنے گوگیرے دی جیل۔ گورے کیتی کرتی
 تے پانی پھیر چھڈیا۔ ہک اجیہا آزاد بندہ جیس ساری حیاتی منکھتا تے بندیاں کان
 واری ہووے اوہنوں ایہہ گل کدوں وارا کھاندی ہا۔ اوہناں دے اچیت وچ دیسی
 بندے تے دیسی راج دی سوچھ ای ہا جیس پاروں اوہناں گورے دیاں نینہاں کھڈالن
 کان 21 ستمبر 1857ء نوں اپنی جان دا نذرانہ پیش کیتا تے آون والیاں پیڑھیاں
 نوں اکھی جیون دا ول سکھایا۔

(3)

پندرھویں صدی عیسوی وچ لہندی مُلکاں پرتگال، سپین، فرانس، برطانیہ،

نیدرلینڈ، بلجیم، جرمنی تے اٹلی نے اڈو اڈ پچاں نال امریکا، آسٹریلیا، افریقہ تے ایشیا دے براعظماں ول ودھنا شروع کیتا تے پنج سو ورھیاں وچ ای ایہناں دے چوکھے رقبے اُتے مل مارلئی۔ 1940ء توں 1980ء تیکر دے سے وچ 80 دے لگ بھگ ملکاں غلامی دا جولا لاہ کے پاسے ماریا۔ (39) آزادیاں مگروں وی ایہناں دے ہتھوں ٹھوٹھا نہ پھٹا تے لہندے دے تھاپڑے پناں اگانہہ پیر پٹن جوگے نہ رہے۔ غلامی دا زہر نس نس وچ دھاون پکھے لہندی قوماں دا چلترا اپنیاں بولیاں راہیں راج، تعلیم دی بولی بدن، من مرضی دے اُلکے قانون، ٹیکنالوجی دیاں برکتاں، ہالے دا ریکارڈ، گھارواں اُتے پکڑ، تاریخ توں بجی کرن، دیسی وسیاں اُتے یورپی چالے دی دب ورگے کئی ہور وسباں راہیں اجیہا مہاندرا اُگھاڑیا، جیہڑا اصل ہوند وچ انج دا نہ۔

سیانیاں دا اکھان ہے علم طاقت ہے تے ہمتال ایہہ رچھ اپنی من مرضی نال ورتیندے ہن۔ گورے دی لکھت اسانوں کچھڑیا ہويا دسدی ہے۔ اوہدے وچار موجب اسیں اجے تاریخ دے مڈھلے سے وچ ساہ لے رہے آں تے ویلے دی ٹورتوں بہوں پچھانہہ آں۔ اوہنے اساڈے ’بھلے‘ کان سانس، ٹیکنالوجی، ترقی، نویں روشنی، جدیدیت، جمہوریت، بدھی وانی، دُنیا توں بدن دا اُلیل، آزادی، مساوات، جگیاں تے خورے کیہ گچھ لیا کے اسانوں بندیائی ساہویں لیا بہاون دا آہر کیتا ہويا ہے۔ ایہناں ’بھلیاں‘ دے اوہلے وچ ای پیتڑے بازی لگی ہوئی ہے جینے اجے وی اسانوں ساویاں نہیں ہوون وتا۔ ایس گچھ دیاں تنداں چھوڑائیاں ای اسیں پیریں بھٹے سنگل دا بھیت پا سکے آں۔ ایہناں پیتڑیاں وچوں ہک تاریخ توں نج لاون ہے۔ تاریخ نرا بندے دا کل نہیں اج وی ہے۔ ایہہ اج بھادیں کل تے ای اُسریا ہويا ہووے۔ جیہناں وسیاں وچ کل تے اج وچ کوئی لما چوڑا فرق نہ پیا ہووے او تھے ایہدی ویاکھیا دی لوڑ گھنی ہوندی ہے۔ تاریخ دے اپنے بت وچ اپنی کھل ہوندی ہے کہ ایہہ

رتجھاں نال نوں ویاکھیا دی اُنکُل نپ لیندی ہے۔

برعظیم وِچ لڑی جان والی جنگ آزادی 1857ء دی تاریخ گورے دی مرضی دی ویت ہے۔ جنگ دی سو ورھیالی گنڈھ تے وت ڈیڑھ سو ورھیالی گنڈھ سے دیسی سوجھواناں گورے دے پیٹڑیاں دے پڑتے پاڑے ہن۔ ایس وت وچارن دے عمل وِچ کجھ سچے تے گنی لہندی مورخ وی آ رلے ہن۔ اوہناں تاریخ کاری دے کھوٹ، گورے دے دھروہ تے اوہدے کجھے لا بھان توں گھنڈ لاہیا ہے۔ منکھ والی گل ایہہ وے کہ ابجے پنجاب دے تاریخ کاراں وِچ ایہناں سوالاں نوں پڑتالن تے نچھ نال ویکھن دی پرت نہیں پئی۔ اوہنے پنجاب دا اوہو مہاندرا دکھایا ہے جیہڑا اوہنوں وارا کھاندا ہا۔ ایہدی مورت اصل وِچ کیہ ہا ایدھروں اوہ چلترائی نال مومنہ موڑ لیندا ہے۔ اوہدی لکھت اپنے لا بھان نوں ای مکھ رکھدی ہے۔ ایہناں لا بھان دی تہہ وِچ ای تاں اساڈی سناپ دا سوال ہے جیہنوں اوس بجی کر دکھایا ہے۔ اتھے ایسں گوگیرے دی گوریلا جنگ تے مڈھلے سے دیاں انگریزی لکھتاں دے دُپھیراں بارے وچار پیش کردے آں۔

کمپنی راج سے گوگیرا ضلع دا صدر مقام ہاتے وت ایہدی تھاویں منگمری (ساہیوال) ضلع بنایا گیا۔ ایس گوریلا جنگ وِچ اجو کے ضلع نکانہ، فیصل آباد، ٹوبہ ٹیک سنگھ، اوکاڑا، ساہیوال تے پاکپتن دے کجھ قبیلیاں سیر پایا۔ باریں دی ونڈ کریئے تاں ساندل بار، نیلی بار تے گنجی بار دیاں جُہاں وِچ ایہہ جنگ لڑی گئی۔ سورمیاں کمالیے، چچہ وطنی تے ہڑپہ اُتے قبضہ کر لیا ہا۔ ایس جنگ دا گھیرا سگنڈاؤن وِچ تریہیں دھراں دیاں لکھتاں ذکر یوگ ہن۔ گورا اپنے ورودھی نابراں دے انکڑے گھٹا کے تے اوہناں دے بارے ہوچھی زبان ورت کے پردہ پاؤندا ہے۔ ایہہ گل کافی لگی چُچھی نہیں کہ لاکڑی اپنی ناکامی نوں کجں کان انکڑے چُھٹیا لیندے ہن۔ بھاویں امریکا دی سرکار

ہووے یاں تہی دُنیا دی خلقت دیاں اکھیں اُتے پٹی نہن دا چالا ہدائیں کو جیہا ہوندا ہے۔ دُونی دھر اوہناں سوجھواناں دی ہے جو کمپنی دی جت پنجاب دے سر مڑھ دے ہن۔ گورے دے راج سے برِ عظیم وِج 500 ریاستاں ہاں۔ (40) ایہناں دی واگ ڈور دیسی راجیاں دے ہتھیں ہا، پر تھاپڑا تاں گورے دا ای ہا۔ انج برِ عظیم دے تریہا اُتے گورے دا سدھا راج نہ۔ ایہہ ریاستاں وی لوک لہراں دا گل گھٹن وِج گورے دا سنگ نبھاوندیاں رہیاں۔ بھاویں دلی دی بھاڑ ویلے راجیاں تے دُونے صوبیاں دی فوج وی کمپنی دی بانہہ بلی ہا، پر اوہناں نوں 'وفادار پنجاب' توں اگے کچھ کچھ نہیں نظریندا۔ تریہی دھر پنجابی دے بُدھی مان باواں دی ہے۔ کمپنی راج توں ہُن تیکر ضلعیاں دی ادلا بدلی ہوندی رہی ہے تے کنیں نویں ضلعے بن چکے ہن۔ ظاہر ہے ”میوٹی ریکارڈز: رپورٹس“، ”میوٹی ریکارڈز: کورلیس پنڈینس“ تے ”ڈسٹرکٹ گزٹیرز“ وِج آزادی مگروں بنیاں ضلعیاں دا ویروا نہیں آوندا۔ ایہناں جیون جوگیاں دی پنجاب دی باریں تے ضلعیاں دی حد بندی بارے انگریزی لکھت دی ای کھٹی کمائی ہوندی ہے۔ ایہہ اٹھے سٹھے نال گوریلہ جنگ وِج اپنی مرضی دیاں باریں پالیندے ہن تے 'بادشاہی' ورتارے پاروں کنیاں ضلعیاں دی چھٹی کروا دیندے ہن۔ ایہناں دا 'بار گیان' سر متھے اُتے پر ہین تاں ایہہ وی کوڈیاں گھٹے گھٹ چھڈیندے۔

1857ء دی جنگ آزادی بارے گورے دیاں لکھیاں تاریخاں وِج دھاڑوی دا نقطہ نظر دکھالی دیندا ہے۔ گورے دا برِ عظیم وِج راج پکیریاں ہوون مگروں اوہدیاں لکھیاں تاریخاں دا مہاندرا ہور وِج ویندا ہے۔ گوگیرے دی جنگ بارے مڈھلیاں سرکاری چٹھی پتر دیاں جوڑیاں کتاباں تے گورے افسراں دیاں یادداشتاں دی تہہ وِج سچ دی بھنک وی پے ویندی ہے۔ اگلیاں ایہہ چٹھیاں وی چھانگ کے چھاپیاں ہون۔ وت وی جدوں سر پیندی ہے تاں اُبووا ہے سچ نکل ہی آوندا ہے۔

کیو۔ براؤن دے وچار ویکھو:

".....but with the utmost caution, for drums were heard beating in all parts of the adjoining jungle, and spies reported large gatherings there, varying from 3000 to 5000, but the grass was so high and thick that not a man could be seen." (41)

ایہہ گوریلا جنگ چھ ضلعیاں تیکر کھلری ہوئی ہاتے ہو سکدا ہے کہ کیو۔
براؤن سورمیاں دی ہک ڈھانی دی گل کر رہیا ہووے، جیہناں نال اوہدا واہ پیا۔ چیف
کشنر پنجاب دے سیکرٹری برانڈرتھ نے سیکرٹری گورنمنٹ آف انڈیا (فارن ڈیپارٹمنٹ)
ٹو 3 اکتوبر 1857ء ٹو ہک چٹھی وچ لکھیا:

"These clans can muster some 20 to 30,000 men, and occupy a tract of country in the Googaira District of full 40 to 50 miles in breadth, and from 70 to 80 in length. They have few villages, and generally reside in temporary grass huts, which are constructed in such localities as afford the best pasturage and water for their numerous herds of cattle. They are known under the domination of Khurruls, Khattias, Wattoos, Fatwanas, and other names, and are of Jat lineage." (42)

پنجاب دے چیف کشنر دے سیکرٹری رچرڈ ٹمپل گورنمنٹ آف انڈیا دے
سیکرٹری ٹو بغاوت دی کارروائی وچ دسیا ہے:

"On the very evening of the memorable 14th of September (the assault of Delhi) a Mahomedan official of the postal department arrived at Lahore from Googaira, came before

the Chief Commissioner, and reported, with a somewhat malicious twinkle of the eye, that all the wild and predatory tribes inhabiting the jungly country between Lahore and Mooltan had risen. In reply to a question, he further informed the Chief Commissioner that the numbers of the insurgents amounted to exactly 125,000 men."(43)

سوالکھ بندے داسُن کے 'انگریز بہادر' دا تراہ نکل گیا ہے۔ انج دی صورت وِچ ای تاں چٹو دا پتہ لگ ویندا ہے۔ سوالکھ دا اکٹرا جھٹ دا جھٹ جھلن تاں ہور گل ہے پر اوہدے اچیت وِچ بیٹھا ہویا بھوکھت وِچ وی آ ویندا ہے۔ اوہ خابروئوں دوکھی تے خبیث لکھدا ہے۔ بھادویں دیسی سورمیاں کول پرانے روایتی ہتھیار ہان تے ایہہ کسبی فوجی وی ناہن، پر ایہناں 'دو چونہ' قبیلیاں اُتے فوجاں چاڑھن دی کیہ لوڑ پئی ہا؟ ایہناں رجمنٹاں تے پلٹنیں دا ویروا "میوٹی ریکارڈز: رپورٹس" دے صفحے صفحے اُتے کھلریا ہویا ہے۔ دلی دی بھاجڑ مگروں فوجاں دا رُخ باریں ول ہو گیا۔ گورے ظلمناں دی انت کر چھڈی، پر سورے ڈولے نہیں۔ زبانی روایتاں موجب جدوں اوہنے بار دیاں سوانیاں نپیاں شروع کیتیاں تاں سورے ایس نکوہی توں چلدیاں پیش ہو گئے۔

راء احمد خان کھرل ہوریں باریں وِچ 1857ء دی جنگ آزادی دے آہری ہان۔ اوہناں بار واسیاں دے اکٹھ کیتے تے گورے دیاں دیس پنجاب چوں جڑھاں پٹن دا متا پکایا۔ گورے دی لکھت وِچ کھرل، وٹو، فتیانہ تے کاٹھیا قبیلے دا باہلا ویروا آوندہ ہے جیس توں ایہہ بھلیکھا پین لگ پیندا ہے کہ ایسے قبیلے ای گورے اگے نابر ہوئے ہان۔ ایہناں قبیلیاں دے سرداراں دا گوریلا جنگ وِچ موہریاں آلا کردار ہا۔ اوہوں بار دیاں جوہاں قبیلیاں دے ناں نال ای سنجاپدیاں ہان، پر ہُن ایہہ جوہاں چھیاں ضلعیاں وِچ ونڈیاں گئیاں ہن۔ انج اساڈے 'تاریخ نویساں' وی گورے دی لیہے

فردیاں گل گولی نہیں۔ ایہناں قبیلیاں وچوں لکھیرے، بدوزئی، گڈیال، گردیزی، آرائیں، ملتان دے مخدوم، نکئی، بیدی تے اڑوڑے سرکڈھویں غدار ہائن۔ نالے احمد خان دا اُپیریاں وچوں وی کجھ گھراں ساتھ نہ دتا، پر غدار وی نہ کیتی۔ ایس وسپے دے میراٹی، ماچھی، پرہائیں، لوہار، کبھار، ملاح، اگواہی، بگھیلے، ترہانے، مرجانے، مُردانے، پنڈی شیخ موہی دے قریشی، لُونے، بار، بھدرو، ویہنی وال، ساہمل، جنجوعے، نج تے بار دے دُونے قبیلے سورمیاں دے موڈھے نال موڈھا جوڑ کے کھلوتے رہے۔ گوریلا جنگ وچ بار واسیاں کول بھاویں بہوں گھٹ بندوقاں ہائن، پر چنگے نشا نچی ہون پاروں ایہہ ماچھیاں تُون ای نپائیاں ہوئیاں ہائیں۔ خوشحال ماچھی دی سورم گتی بھلا کہنوں وِسری ہوئی ہے۔ گورے دے راج توں پہلاں ایہہ نیا پرمنیا سچ ہا کہ ہتھیار لوہار گھڑ بندے ہان اتے ماچھی تے ناکی ہتھیارو ہائن۔ راج دے نابراں نظام لوہار تے جبرو ناکی دا اج وی پنجابیاں دے مناں وچ آدر ہے۔ گورے اودھ وچ وچلے میل نوں تھاپڑیا پر آزادی دی جنگ سسے اوہ نابر ہو کھلا۔ اوتھوں ای اوس ایہہ سٹا کڈھیا کہ اُتلے میل تُون تھاپڑی آؤ تے تھلویاں تُون اوہناں دے حال تے چھڈ دیو۔ اوہدے راج وچ ای زمین تُون نجی ملکیت بنایا گیا۔ ہولی ہولی زمین دی مالکی تے بے مالکی والے قبیلیاں وچ میل بندی دا پاڑ ودھدا گیا۔ ایہہ سچ ہے کہ بے ملوما جیہا پاڑ انگریزی راج توں پہلاں وی ہا، پر اودوں کسی قبیلے تُون مدھول کے لگھ جاون دا کسے وچ جیرا ای نہ۔ ایہہ سارے رل کے ای وسپا بندے ہائن۔

گوگیرے دی باقاعدہ گوریلا جنگ بدرو وچ شروع ہوئی ہا جدوں راء احمد خان ہوراں ہاٹھیں لڑائیاں۔ بدرو وچ دریا بھری کے وگدن۔ پھاٹاں وچ وی پانی کھلوتا ہوندا ہے۔ ہٹھاڑی دریا ٹھلن جاندن تے نیلے دے گھاتی ہن۔ متاریاں کان راوی روک ہے۔ ایس سسے بیڑی دا ملاح ای وسیلہ ہے۔ ہُن نابراں کان دریا قدرتی

قلعہ ہے۔ فریدا واہد، ملنگ آلا پتن تے ماڑی آلے پتن دے ملاح سورمیاں دا سنگ
ہن۔ ایہہ اپنیاں نوں کدھی اپڑاون کان تیار بیٹھے ہن پر گورے دے بانہہ بلیاں نوں
نہیں۔ انج گوریلا کارروائیاں دی کامیابی دا ہک وڈا بھیت ملاح وی ہان:

"At daybreak I received a note from Mr. L Berkeley informing me that he had not succeeded in intercepting Uhmud, Khurral; that the boat in which the latter had crossed had been moored in a creek on the opposite side beyond the reach of musketry; and that the chowkeedar in charge of it had declared that he had received strict orders not to let the boat return, an order he was determined to obey, as Uhmud, Khurral, had become king of the country." (44)

جیل دا داروغہ نما نا جی ہے۔ اوہنوں کمپنی کول نوکری لہہ ویندی ہے۔ اوہ
بالاں دا پیٹ پالن کان نوکرتاں تھیندا ہے پر اوہدی مت اپھی نہیں ہوندی۔ راء احمد
خان ہوریں 20 جون 1857ء نوں بار دے بے دوسیاں قیدیاں نوں گوگیرے جیل
وچ جا ملدے ہن۔ قیدیاں نوں لوڑیاں ماڑیاں موٹیاں شیواں وی دیندے ہن۔
جدوں گورے نوں پتہ لگدا ہے تاں سختی داروغے تے آوندی ہے۔

"An investigation took place, which resulted in the dismissal of the Jail Darogah for neglect; and a circumstance was then elicited which at the time appeared insignificant, but to which subsequent events have led me to attach more importance. The Darogah had allowed Uhmud Khan, the chief of the Khurrals, to visit the jail without my knowledge,---a fact he then explained

that Uhmud Khan his religious father; that he had known him for many years; and that he had protected his family during former insurrections."(45)

دیس قبیلیاں دیاں آپتی لڑائیاں تے دھاڑویاں نال جنگاں دا موہری
پر ہائیں قبیلہ ہے۔ ایہہ قبیلہ بار دا ڈھولی ہے۔ بار واسیاں دا جنگ کرن دا نوکلا کسب
ہا۔ ایہہ کسب پر ہائیں جاندا ہے۔ ڈھول دے کئی تال ہن جیہناں توں جوش جدا ہے۔
کچھ تال انجیہ وی ہن جیہناں توں قبیلے دا مرشد پسند کریندا ہے۔ انج اوہ تال لڑائیاں
وچ مرید سورمیاں کان فتح دا شادیانہ ہے۔ ساگھرو تے مارو تاں جنگاں دی خاص نشانی
بن گئے ہان۔ جیویں ساگھرو وچے تاں قبیلے دے جیاں تے جنگی جنوراں نوں وی پتہ
لگ جاندا ہا کہ اساڈی دھر دفاعی پوزیشن وچ ہے۔ انجیں وانگوں مارو ویری اُتے ہلا
کرن دا تال ہے۔ بار واسیاں کول بگل تاں ہوندے ناہن۔ ڈھول دا تال ای پینترا
بدن دا نشان ہا۔ جے پر ہائیں ای لپچ جاوے تاں جنگاں کاہدیاں ہونیاں ہن۔ گوگیرے
دی گوریلہ جنگ وچ پر ہائیاں دیاں انملیاں قربانیاں ہن۔ جھاڑاں وچ گورے دی گولی
ڈھول دی آواز تے آوندی ہاتے انج ایس قبیلے دے جی سبھ توں پہلاں دھرتی توں لہو
دا نذرانہ دیندے۔ سورمیاں کنیں واری ایہہ چال وی چلی کہ ڈھولی پک تھارے کھلو
کے ڈھول مریندے رہے تے اوہ دُوئے پاسوں جا کے گورے دیاں پلٹنیں اُتے ہلا کر
دیندے۔ گورا ڈھول دے کھڑک آ لے پاسے گولیاں چلیندا تے ایس قبیلے دے جی
جانداں بجھدیاں ننگے نپڑے اُتے موت توں سینے نال لا لیدے۔ انج ایہہ دُو چونہ
آگؤ قبیلیاں دی جنگ نہ سگوں غداراں توں چھڈ کے باقی بار واسیاں ودھ کے نیوند
گھتی ہوئی ہے۔

گورا بار واسیاں توں چور، ڈاکو، ڈنگر چھڈن آ لے، چھیڑو، جانگلی، وحشی،
کچھڑے، کچھل سونہے، پٹری واس، پراچین، آد واسی، گھوہرو، اشانت، آپ ہدرے،

موبھی تے بے مہارے درگے مہنے مریندا ہے۔ اکھے ہزاراں سالاں دی تاریخی عمل
 دے دوران ایہناں دے پلے گجھ نہیں پیا۔ ایہناں نوں نفعے گھاٹے دی سار نہیں۔
 ایہناں زرا گورے نوں ای نک نہیں کیتا سگوں پہلیاں حکومتاں وی ایہنا تھے راضی
 ناہن۔ ہُن ایہناں نوں 'قانون' دی دب پٹھ سدھیاں کر یائیں۔ گورا ویری نوں آدر
 یوگ نہیں سمجھدا۔ اوہ ورودھیاں نوں بھنڈا تے پھٹکاردا ہے۔ اوہ پھٹک بنیدیاں
 ہوچھی زبان ورتیندا ہے۔ ایس ہوچھ پئے دیاں ونکیاں دیکھو:

"These tribes had been cattle-stealers and thieves from time immemorial; but being of no political importance, the Sikhs, after two unsuccessful attempts to conquer them, took only the precaution of having armed escorts when passing through the district, and allowed them to remain in almost undisturbed indulgence of their predatory propensities, especially as these rarely extended beyond their own immediate neighbours; thus they were generally left to settle their raids and their thefts, and to fight out their quarrels among themselves.....the predatory tastes of these tribes were now checked by laws vigorously enforced, involving punishment and restitution; and under the influence of these stringent measures, the road from Lahore to Mooltan had become as safe as any in Bengal." (46)

"The Chief of the Khurrul tribe, by name Ahmed Khan, was a traitor at heart; he had been in constant communication with the rebels of Delhi and Hansi, and (as he boasted) with the

king of Delhi himself." (47)

"Ahmad was a man above the average---bold and crafty." (48)

ایہناں 'چوراں ڈاکواں' تُوں کیہڑا لوبھہ ہا جیس پاروں ایہہ سراں تے کفن
بھہ کے گورے دے مقابلے تے نکلے۔ اوہدی لکھت ایس گل دا ویروا نہیں کریدی۔ راء
احمد خان ہوراں وچ گج کے برکھ تُوں آکھیا ہا کہ اوہ بہادر شاہ ظفر تُوں اپنا بادشاہ
مندہ ہے تے ایس دھرتی اُتے گورے دی شاہی اوہنوں وارا نہیں کھاندی۔ ایہہ گل
برکھ اپنے اتلیاں تُوں اپڑائی وی ہا۔ برعظیم وچ اوہدے خلاف چنیاں قوماں نکلیاں
اوہناں دی منگ اپنی دھرتی تے اپنا راج ہا۔ وت بار واسی تاں بے شعورے نہ ہوئے
سگوں اوہدے اگے نہ جھکن والے سارے ای 'بے شعورے' ہن۔ انج راء احمد خان
بارے ورتی شودھی لفظالی وچ ویری تُوں زرا درن آلا گیدی پُنا ہے سچ نہیں۔

گورے دا ہور چلیتر ویکھو اوہنے "گزٹیرز آف دی چناب کالونی" وچ لکھیا
ہے کہ 'جانگی' تے ہور نکوہی دیاں گلاں ایہناں دے بارے دوئیاں ضلعیاں توں آیاں
(آبادکاراں) جوڑیاں ہوئیاں ہن۔ 1857ء دی جنگ آزادی سے بار وچ آبادکار
کدو آ گئے؟ جدوں گورے لہندی پنجاب وچ کھلے رقبے تے کن آلی بھونیں دیکھی
تاں اوس تُوں پھرنا پھر یا کہ ایہناں تُوں نہراں دے پانی راہیں آباد کیتا ونجے تاں
ہک ماما ودھسی دوآ ایتھوں دیاں چنساں ولایت گھلسائیں۔ وت وارے نیارے ہو
دیں۔ وپار دے سُننے نوں توڑ چاڑھن کان اوس باہلی آبادی آ لے ضلعیاں دے
واسیاں تُوں بار وچ لیا بہایا۔ ایتھوں دیاں چنساں اکٹھیاں کرن کان منڈیاں بنیاں۔
منڈیاں دے راکھے جے۔ ایہناں منڈیاں چوں چنساں ریل راہیں بندرگا ہواں تیکر
اپڑیاں۔ ولایت دے مشینی ٹھپے دا مال مُڑ ہٹ کے اسانوں ویتچیا۔ انج بھکھ تے
غلامی تُوں دوہرگی۔ ایہہ سچ ہے کہ لائبومیل دے مُونہاں وچ مالکاں دی چیمہ ہوندی

ہے تے اوہناں تُوں اپنے لوبھ توں اگانہہ کجھ نہیں نظریندا۔ وِت 'زمانہ سازی' دی کھیڈ وی رج کھیڈ یوی، پر ناہری بارے سرکاری چٹھیاں دی بولی والی گل ڈھیر اگدوں دی ہے۔

گورا دیسی سورمیاں دی کنیں ڈھنگاں نال پھٹک بنیندا ہے۔ اوہ ایہناں دی مسلمانی تُوں وی پُندا ہے۔ 1857ء دی جنگ کفر اسلام دی جنگ نہ۔ آزادی کان جاناں وارن والے سارے مذہباں دے ہاں۔ انگریز دے ہانہہ بیلیاں وچ وی انج دی کائی وٹ نہ۔ بہادر شاہ ظفر دی اہجے تیکر علامتی حیثیت تاں ہا۔ جتھاں وی سُچیت چیاں اوہدا راج مگن دا سُنیا اوہناں تُوں سیک تاں آونا ہا۔ دُوئے بنے گورے دی شاہی بُو ہا۔ بھلا ہک آنکھی جی کیہڑی دھر آل کھلوسی؟ کیو۔ براؤن ایس گل دا وی توا لیددا ہے۔

"In the district around were numerous Mohammedan tribes of Jut origin, at present degenerated into cattle-feeders and cattle-stealers, who nevertheless retained somewhat of their ancestral love of war and plunder; hundreds and thousands of whom wanted only the opportunity and encouragement to spring up armed--for though nominally disarmed, what Punjabee does not know where to lay hands on his weapon in time of need?---and at the first sound of the war--cry, "Deen! Deen!" (religion), in Moslem fanaticism, they would have made Mooltan their rallying-point." (49)

کیو۔ براؤن ایسے لکھت وچ پنجاب اُتے اپنی جت دے سوہلے گاوندیاں لکھدا ہے:

"Nor was it only, or indeed chiefly, in concurrence with the brigadier that the Judicial Commisisoner distinguished himself: the mantle of Sir John Lawrence rested indeed for the time on one worthy to take his place--one whose every act bore testimony to his English energy and his Christian courage."(50)

جے دین تے مذہب کچھڑی سوچ دا ای سٹا ہوندا ہے تاں وت 'کرسچین کرتیج' کدوں آ گئی؟ گورا اپنا سودا ویکین تے ایٹھوں دیاں دولتاں اکٹھیاں کرن کان مونیہ اُتے لبرل ازم تے سیکولر ازم دا مکھوٹا چاڑھ لیندا ہے، پر برعظیم وچ اوس ایہہ وچار دھارا دُپھیڑاں نال ورتائی ہے۔ پنجاب وچ اوس مذہبی لہراں تُوں آپوں تھاپڑیا تے انج ان لکھی پالیسی لڑاؤ تے حکومت کرو راہیں بندے نال بندہ نہ چھڑیا۔ انگلستان تے کالونیاں وچ ایہہ سوجھ سگوس نسر دی نہیں دسدی۔ یورپی قوماں جیہناں ملکاں اُتے ای مل ماری ہا او تھے عیسائی مذہب دی وڈی گنتی ای نہیں دسدی سگوس کجھ ملکاں دی تاں پچھان ای عیسائیت بن گئی ہے۔ انج گورا مذہب نوں وی پینترے دے طور تے ای ورتدا ہے۔

گورے دی لکھت 'وفاداری' تے 'غداري' دوالے گھمدی ہے۔ وفادار اوہ ہوندا ہے جیہڑا مالک دی مرضی اگے دھون سٹ دیوے تے غدار اوہ جیہڑا جُولے چوں سر چھکا جاوے۔ اتھے ہک ہاسے دی گل ویکھو۔ پنجاب وچ وٹواں دی جدی جوبہ نیلی ہے۔ نیلی دے وٹواں تے راوی دے پیروکیاں دا صدیاں پُرانا سانگا ہا۔ ایسے سانگے پاروں وٹو قبیلے دے کجھ جیاں راوی تے وسیرا کر لیا۔ مَن گوریلہ جنگ وچ نیلی دے وٹواں دا کوئی سیر نہ۔ گورے ایس چالے تے ایہناں تُوں شابش وی دتی ہے۔ راوی دے وٹو بابے احمد خان دے جیجی ہان۔ اوہ وی ایہناں تُوں پکی ڈھیری جاندے ہان۔ ایہہ موہر لیاں صفایاں وچ کھلو کے گورے دے خلاف لڑے۔ اوہ راوی دے وٹواں

بارے ”گزنٹیرز منگمری ڈسٹرکٹ“ وچ لکھدا ہے:

"There is very little to choose between the two tribes on the Ravi. There the Wattus rose in 1857, and are still addicted to cattle thieving."(51)

نیلی دے وٹواں بارے ایسے ”گزنٹیرز“ دے وچار ویکھو:

"The Wattus pride themselves on their politeness and hospitality. They are of only moderate industry, profuse in expenditure on special occasions, indifferent to education and exceedingly fond of cattle."(52)

ایہہ ہکے قبیلے دے جی ہن۔ راوی دے وٹو نابراں تے نیلی دے وفادار۔ دوویں قبیلے جھتے ہن تے ایہہ ایہناں دی پچھان اج وی ہے۔ گورا نابراں توں عادی چور آہدا ہے تے وفاداراں توں پروہن چار تے ساؤ۔ ایہہ پروہن چاری تے ساؤ پئے دا پھمن وفاداری پاروں لگا ہے تے عادی چور دی کالک نابری پاروں۔ گورے دی تاریخ کاری دا ایہو سچا ہے کہ اوہ نابراں دا مہاندرا مدھول کے وکھیندا ہے تے وفاداراں توں پلوسی آوندا ہے۔ ایسے عینک نال اوہ نابری دی پوری ریت توں ویہدا ہے۔

اوہ برعظیم اُتے راج کرنا اپنا حق سمجھی بیٹھا ہے تے اپنے آپ توں مالک سمجھدا ہے۔ اوہدیاں لکھتاں دی ہک ہک سطر توں ایس احساس دا ہنگارا بھریندا ہے۔ اوہ وڈے چلتر نال دُونیاں قوماں دی خود مختاری، آزادی، جیون دے حق تے پرائے دھن اُتے مل مارن ورگے سوالاں توں ولا کے لگھ ویندا ہے۔ اوس بار وایاں توں ونو ون دے مہنے مارے ہن اکھے ایہناں توں نفعے گھاٹے دا پتہ ای نہیں۔ اوہ ہک گلوں سچا وی ہے کہ اوس برعظیم وچ نابری دے جیہڑے روپ ویکھے ہان، ایہہ نابری اوہناں توں اچرچ ہا۔ اتھے چربی والے کارتوساں توں بھر شٹ ہون ورگا بھیت کوئی نہ۔ اتھے

کسی فوجی وی کوئی ناہن جیہڑے اُپے عہدیاں تے ودھ تنخواہاں دی منگ پوری نہ ہون پاروں دیہر کھلوتے ہون۔ اتھے سجری ریاست وی کائی نہ ٹی ہوئی جوں خلقت اپنے راجے دے اھے پھٹاں اُتے پھاہ رکھن کان نکل پئی ہووے۔ ایہناں توں راجا، مہاراجا بناون دا لارا وی کسے نہ لایا ہویا۔ گورا بھائی کن ولا کے پھڑدا ہے پر وت وی ایہہ گل مندا ہے کہ ایہناں پچھلے بادشاہاں توں وی نہ نیا۔ وچلی گل دھاڑوی توں نہ مننا تے اپنی دھرتی دے تقدس کان سوا لکھ بندے دے نکل آون آلی سوجھ ای اوس کان مارو ہے۔ ایسے سوجھ دا پھٹکا مارن کان ای تاں اوہ ہوچھی بولی دے اوہلے وچ تارنخ بجی کریندا ہے۔

(4)

ہتھلیاں کہانیاں پنجاب اُتے یورپی دھاڑویاں یونانیاں تے انگریزاں دے ہلیاں بارے ہن۔ پنجاب اُتے چراں تیکر بدیلی راج رہے ہن تے دھاڑوی اپنیاں بولیاں نوں ای راج بولی دا درجہ دیندے رہے ہن۔ اوہناں دیاں بولیاں وچ اگھڑیا اساڈا مہاندرا اوہو ہے جیویں بدیلیاں نوں وارا کھاندا ہے۔ ایہناں دیاں لکھتاں وچوں غلامی دی اگ وچ دھکھن والیاں دی دھوکھ ہی نہیں پیندی۔ انگریزاں دے گچھے سوجھوان بھائیوں ایس سچ توں نک وندے ہن پر جیون دا کھلار جیویں لوک ادب وچ آوندا ہے ریتل تاریخاں ایس توں وانجھیاں ہن۔ لوک ادب فن ہوندا وی کسے ہکے جی دی مل نہیں ہوندا۔ ایہدا سبھ توں ترکڑا کنڈا تاں آپ لوکاں ہوندا ہے۔ جیہڑی سوجھ دیں واسیاں دے گل اچیت دا حصہ ہووے، اگلی پیڑھی اوسے دی انگل پھدھدی ہے۔ دھاڑوی لکھت تے لوک ادب دو اڈو اڈ جہان ہن۔ راج بولیاں وچ اجیے پیتڑے وریندے ہن کہ غلاماں وچوں کوئی کنھی اُتہ نہ کر سکے دی ای نہ سوچے۔ لوک ادب دو جیون وسباں دے نال اکھیاں دے چچ چالے نوں وی نکھاردا ہے، جیہڑے

دھاڑویاں اگے ہکاں ڈاہ کے دھرتی دے تقدس دا بھرم رکھدے ہن۔ راجا پورس نرا بہادر نہیں سگوں اخلاقی سطح اُتے وی سکندر مقدونی نالوں وڈا سُورما ہے۔ راء احمد خان دیسی بندے تے دیسی راج دی سوجھ کاجان وار دیندا ہے۔ مراد فتیانہ لاجھواں دی بینتی نوں تاج کے گورے اگے جھگن والی سوجھ نوں بھنڈا ہے۔ جگدے خان کھرل پہلی وڈی لام سے بھرتی دیون توں ناہر ہوندا ہے تاں گورے دے دھتکارے جی جیہناں نوں اوہ جرائم پیشہ قبیلے آہدا ہے، اوہدی لُوہ لیندے ہن۔ لاماں لواون والا وڈا مجرم گورا پکھی واساں نوں جھامریوں پھدھ کے دھنگی بھرتی نہیں کر سکدا۔ جدوں ایہہ سورے پڑاں وچ نتر دے تاں لوکائی ایہناں دے موڈھے نال موڈھا جوڑ کے کھلوندی۔ مگروں آون والیاں پڑھیاں ایہناں دیاں کہانیاں کریندیاں تے چنگے وسباں دے گاؤں بنیندیاں۔ اوڑک جیون دا ایہہ چالا ای کیوں اساڈے کتھیاں دے چیتے وچ رہ جاندا ہے؟ اصل وچ جیون دے ایسے رنگ نوں ای تاں لوکائی ماندی ہے۔

حوالے / حاشیے

- 1 Buddha Prakash, History of Poros (Patiala: Punjabi University, 1967) 38.
- 2 سعید بھٹا، ”راجا پورس“، راوی، 80 (1993ء): 266-76۔
- 3 سعید بھٹا، کمال کہانی (لہور: سانجھ، 2006ء) 22۔
- 4 سعید بھٹا، کمال کہانی 40۔
- 5 Arrian, Arrian's History of Alexander's Expedition Trans. Mr Rooke. vol.2 (London: R Lea; J Nunn; Lackington, Allen And co, 1814) 7.
- 6 Arrian 27.
- 7 سعید بھٹا، کمال کہانی 46۔
- 8 J.W.M` Crindle, ed. The Invasion of India By Alexander The Great (London: Methuen & co, 1969) 236.
- 9 E.A. Wallis Budge, Trans, The Life And Exploits of Alexander The Great Being A series of Ethopic Texts, vol.2 (London: C.J. Galy and sons, 1896) 121.
- 10 سعید بھٹا، کمال کہانی 29۔
- 11 Paul Weinfield, "The Islamic Alexander A Religious And Politcal Theme in Arabic And Persian Literature," diss., Columbia

- 12 سعید بھٹا، کمال کہانی 31۔
- 13 Weinfield 61.
- 14 فردوسی، شاہنامہ فردوسی، جلد سوم (تہران: انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی، 1370 ش) 1366۔
- 15 Prakash 20.
- 16 N. Gopala Pillai, "Skanda: The Alexander Romance in India," Proceedings of the All India Oriental Conference, vol IX (Trivandrum: Government Press, 1937) 955-97.
<<http://murugan.org/research/gopalapillai.htm>>
- 17 M` Crindle 4.
- 18 سعید بھٹا، کمال کہانی 42۔
- 19 سعید بھٹا، کمال کہانی 44۔
- 20 Weinfield 31.
- 21 Sant Singh Sekhon, Kartar Singh Duggal, A History of Punjabi Literature (New Delhi: Sahitya Akademi, 1992) 27.
- 22 سعید بھٹا، ”مستی کھل“، ترجمہ، 2.4 (2008ء): 91-92۔
- 23 سعید بھٹا، ”مستی کھل“، 92۔
- 24 میاں بھما، ”امیر سنگھ دی وار“، مملوکہ سعید بھٹا۔
- 25 ”دی پنجاب چیفس“ صفحہ 233 اُتے کنور سنگھ دا مرن ورھا 1780ء لکھیا ہویا ہے۔ بھگت سنگھ ہوراں ”اے ہسٹری آف دی سکھ مسلز“ 53-252 اُتے بوٹے شاہ دے حوالے نال لکھیا ہے کہ کنور سنگھ نوں امیر (مل دے) کھل ماریا ہا جیہدے وٹے وچ اوہدے بھرا وزیر سنگھ، امیر، مل دے نوں ماریا۔ وزیر سنگھ 1857ء دی جنگ آزادی دے غدار دھاڑا سنگھ دا دادا ہاتے امیر، مل دا راء احمد خان کھل ہوراں دا دادا ہا۔ لوک کہانیاں موجب راء امیر دے بھرا میر، مل دے کنور سنگھ راجا نوں

قتل کیتا ہا۔ ویروے کان ویکھو۔ (سعید بھٹا، کمال کہانی، لہور: سانجھ، 2006ء) 157-170۔ بٹے
شاہ دا ایہہ وچار کہ کھرلاں دھوکے نال راجا کنور سنگھ ٹوں قتل کیتا ہا۔ لوک ادب ایہدا ہنگارا نہیں
بھریندا۔

- 26 Bhagat Singh, A History of THE SIKH MISALS (Patiala: Punjabi University, 1993)256.
- 27 سعید بھٹا، ”احمد خان کھرل“، کتھی، ولی محمد قریشی، پنجم 2-7.1 (2005ء): 64۔
- 28 سعید بھٹا، ”احمد خان کھرل ا“، کتھی، خوشی میراٹی، پنجم 6.6 (2004ء): 55۔
- 29 اے۔ ڈی اعجاز، کال بلیندی (لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1986ء) 116۔
- 30 سعید بھٹا، ”احمد خان کھرل ا“، 56۔
- 31 سعید بھٹا، ”احمد خان کھرل ا“، 57۔
- 32 Syed Muhammad Latif, History of The Punjab (Lahore: progressive Books, 1984)379.
- 33 Latif , 572.
- 34 Dr Bakhshish Singh Nijjar, Punjab Under the British Rule (1849-1947) vol. I (Lahore: Book Traders, n.d) 35.
- 35 Norman G. Barrier, The Punjab Alienation of Land Bill of 1900 (Durham: Duke University, 1966) 4.
- 36 Nijjar, 49.
- 37 Punjab Government, Mutiny Records: Reports Part II (Lahore: Punjab Government Press, 1911) 44.
- 38 Punjab Government, Mutiny Records: Reports part II 46.
- 39 Thomas Benjamin. "Preface." Encyclopedia of Western Colonialism Since 1450, 2007 ed.
- 40 Barbara D. Metcalf, Thomas R. Metcalf, A Concise

103.

41 Rev. J. Cave-Browne, The Pujnab And Delhi IN 1857,
Part ii (London: William Blackwood And Sons, 1861) 206.

42 Punjab Government, Mutiny Records: Correspondence,
Part ii (Lahore: Punjab Government Press, 1911) 83.

43 Punjab Government, Mutiny Records: Reports, Part ii
(Lahore: Punjab Government Press, 1911) 358.

44 Punjab Government, Mutiny Records: Reports, Part ii
46.

45 Punjab Government, Mutiny Records: Reports, Part ii
43.

46 Cave-Browne, Part ii 202.

47 Cave-Browne, Part ii 203.

48 Punjab Government, Punjab District Gazetteers:
Montgomery District, (Lahore: Punjab Government Printing,1933)
44.

49 Cave-Browne, Part i 122.

50 Cave-Browne, Part i 133.

51 Punjab Government, Punjab District Gazetteers:
Montgomery District,95.

52 Punjab Government, Punjab District Gazetteers:
Montgomery District, 95.

کہانی وار فرہنگ

راجا پورس:۔ گفن: گئے ہن۔ ہفت اقلیم: ست ولایتیں، کل دُنیا۔ مقدونیہ: یونان دی ہک ریاست، سکندر دی جدی ریاست۔ ٹکے تاریندا: ٹیکس ادا کردا۔ ہلکارے: ہرکارے، ہلکار۔ نہ دھی دے لیکھے نہ دھین دے لیکھے: (اکھان) کسے وی کم نہ آونا۔ چھوہ ہی نہ بھریندا: تک ای نہ پیندی۔ اپنے ہم پلہ ای ناہن سمجھدے۔ تروڑن: توڑن۔ کان: کارن۔ دیو بھرے: دہنہم اُبھرے، آون والا دن۔ تڑے: ٹٹے، زوال دا شکار ہووے۔ کِنیاں: غلاظت بھریاں۔ طوق: غلاماں دے گل وچ پایا وزنی کڑا تاں جو گردن اُپر نہ اُٹھا سکن۔ ڈھے پیا: ڈگ پیا۔ جگھٹ: اتنی خلقت کہ وچوں نکلتا مشکل ہو جاوے۔ دل: لشکر۔ پھادھویں: پھڑ کے مارن والے۔ بھٹا: نسیا۔ ایڈے: اپنے۔ لیندوم: میں لیندا۔ سکسیں: توں کر سکیں گا۔ نیڑتا: قُربت۔ جیندا: جیوندا۔ زبان جو ہے: کیتا ہویا وعدہ۔ اجن: ابے تک۔ توئیں توئیں: کٹے ہوئے سروچوں خون نکلن دی آواز۔ ہوڑیا: روکیا۔ ساہ نہ کڈھیں: (مح) کسے نال گل نہ کریں۔ دھاوا: ہلا، حملہ۔ متھا مارنا: (مح) مقابلہ کرنا۔ اُڈدن: اُڈ دے ہن۔ جتی ستی: جنسی تعلق نہ رکھن دی حالت، اپنی بیوی بناں کسے ہور نال جنسی تعلق نہ رکھن دی عادت۔ ڈھل: دیر۔ دوتی: دشمن۔ رنجانیا: رنج کر دتا۔ نچ: نہ ای۔ آزاریاں: روگیاں، دُکھیاں۔ میلے توں: ویس۔ لباس: تکیس: ایس نوں تکے۔ سزلیں: ایس نوں ساڑے۔ وت: پھیر۔ ماڑی: دو منزلہ مکان۔ تئیا پیا: بھریا پیا۔ لہی: مجبوری دی حالت وچ لہنا۔ ٹھاہندی نہیں: زیب نہیں دیندی۔ گھٹدی: بے عزتی۔ ہنواں: داڑھاں۔ پھداں: پھد جتھوں دند ڈگیا ہووے۔ اڈھوں: ایس

توں۔ پاہنوں تے یارا: اک رومانی کہانی دے دو پاتر۔ ایس کہانی دی ہیروئن پاہنوں تے یارا ہیرو ہے۔ سوریندی: پکار دی، یاد کردی۔ بیڑا ٹھل جادی: بیڑا تر جادی، پیاریاں نوں دتی جان والی بددعا۔ ڈانگھ: داغ۔ گاڈواں: واہی گڈن والے، گڈ ٹورن والے۔ اٹھیندا: اٹھدا۔ بھاہ: اگ۔ ایریو: مڈھوں، نینہاں توں۔ گھل: مڈھولے، کسے تنگ جگہ وچ کوئی ڈنڈا وغیرہ مارنا۔ پلاکی: جانور اُتے چھال مار کے بہنا۔ پھالا: پھل، ہل دے گڑ اُتے لگا لوہا۔ باندھ: جولاہا، بُن والا۔ رنگریز: للاری، کپڑے رنگن والا۔ چرٹ: طنز۔ پھپھر: پھپھڑا۔ کروان: کارواں، اٹھاں دا قافلہ۔ جیندے: جیوندے۔ لاگ: خوشی دے موقعے اُتے رشتہ داراں تے نوکراں لئی وسیب دا متھیا انعام۔ نوٹریا: نوٹریاں والا۔ یاقوت: قیمتی پتھر۔ ویہدا: ویکھدا۔ جھاگنا: پانی دے وچوں پیدل گز رنا۔ پگھر: پگھل۔ تس: پیاس، سِک۔ ہاڑا: ترلا، منت، عرض۔ وڑھیاں: ویہہ پیاں۔ بھیں: پرت، مڑ۔ دیسیں: توں دیویں گا۔ کریسیں: توں کریں گا۔ مَکان دیونی: (مَ) اپنے نقصان دا پیچھورا کرنا۔ نہیے: اسیں نہیں۔ ادا: آوندا۔ دتن: دتے ہن۔ ویہت: جہلم دریا۔ منگسیں: توں منگے گا۔ رڑی: رڑا، میدان، تباہ۔ کھڑا: تلوار دی ہک قسم، ماڑی تلوار۔ تئے: بھرے۔ چھک: کھچ۔ سدیں: آکھیں۔ وری: طنزیہ مسکراہٹ۔ ڈکیندی: ڈکدی۔ بھیڑا: ماڑا۔ آئین: آئیاں ہن۔ دھرگیں: دھرگ، نوبت، نگار۔ دھکارے: دھس دی آواز، دھسک، رولا۔ رجواڑے: ریاستاں دے مالک راجے۔ جو: جیوں، جیویں۔ بھیڑیں: بھیڑ، وڈا نگارا جیہوں کئی نگارچی رل کے وجیندے ہن۔ تریاں: تریاں، تریاں، توتیاں۔ لِسکارے: لشکارے۔ دلاں: لشکراں۔ مہاوت: ہاتھی ٹورن والا۔ جھلارے: جھولے۔ کت: کیویں۔ گھن: گھنیاں، بہتیاں۔ چھاڑدے: ہاتھیاں دیاں اُچیاں آوازاں۔ ہنکارے: ہنکن توں، گھوڑیاں دی آواز۔ غبارے: غبار، دھوڑ۔ گھٹاں: چنڈاں، کونے۔ شست تھہراون: نشانہ نہنا۔ گنئیں: گنیاں ہن۔ وٹھن: وٹن۔

بھیں: پرت۔ ویہدا: ویکھدا۔ ہاکر: اُچی واج، جوش بھری آواز۔ ڈٹھن: ڈٹھے ہن۔
 وٹے: بدلے۔ رسائی: صلح۔ گنگو: ہلدی تے آملہ رلا کے بنایا ہویا اک رنگ۔ ڈھیوے:
 مل جاوے، لیجھے۔ ڈھیہا: ملیا۔ بہندین: بہندیاں ہن۔ بُندے: بار دیاں کنواریاں دا کنیں
 پاون والا زیور۔ چھتیاں: بار دی گڑی دے گُت کرن توں پہلاں دے وال۔ تھیاں:
 دھیاں، تہہ دے اُتے تہہ۔ رتجھ: رسک، چاہت۔ پرنائیں: ویاہویں۔ جھوٹن: جھوٹے
 لے رہیاں ہن، جھوٹیاں ہن۔ لاہاں: رسیاں، پنگھ دے تندے۔ بیلانی: محبوبہ۔ آر:
 وانگ، طرح۔ ہام: میں سی۔ پٹن پٹن: کوششاں۔ کجاک: بہادر۔

احمد خان کھل (1)۔ اے: ولے۔ پھکیر: فقیر۔ کھاریوں لٹھی: ویاہ ویلے نہاون والی
 لیاں دی ٹوکری توں اُتری۔ ڈاچیاں: اونٹنیاں۔ کچا بھو: کچا بھے ماردا ہویا۔ سدیندن:
 سد دے نیں۔ لوا: سحرا، تازہ۔ ایڑ بننا: مصیبت پینا، اوکڑ جمنی۔ ایڑ نکنا: اوکڑ مک جانی۔
 بجار: ہزار۔ اوہراں: ایدے۔ گوریا: کیریا، لکپا۔ مکا دیاں: معاملہ طے کر دیاں گے۔
 ڈھکاں: ڈھکے ہوئے، باندھاں۔ کانڈیوال: تحصیل لالیاں، ضلع چنیوٹ وچ نسوآنیاں دا
 پنڈ۔ ویواہ: ویاہ۔ ہتیا: کوہنا، ذبح کرنا۔ ٹک لگنا: (مح) گل کسے پاسے لگنی، من منیدا
 فیصلہ ہونا۔ ابھوچڑاں: اُبھے دے وسنیکاں۔ پگڑے ول: سراتے پگڑی بنھن والا،
 جواناں توں بڈھیاں تائیں۔ تنگ لے لیو: گھوڑیاں دیاں پیٹیاں چنگی طرح کس لیو۔
 تریک: تارنخ۔ ڈالی: ٹوکری، پھلاں پھلاں دی ٹوکری، نذرانہ، وڈھی۔ جدے: جیں
 پاسے۔ آپاں: اسان۔ جھٹی: چھٹی۔ مسڈی: متصدی، منشی، انچارج۔ ہندا: باہمنان نوں
 مذہبی سیوا پاروں دتی روٹی۔ مسلمان مولویاں نوں وی رات دی روٹی اکٹھی کرن دا چکا
 ایتھوں ای پیا۔ ہندے دے اُلٹ مسلماناں دی ارواح اکھیندی ہے۔ چٹی: جرمانہ۔
 ہجار: ہزار۔ پھدھا: پھڑا۔ ڈھی: مل۔ ہائیں: سوانی دا مردنوں مخاطب کرن، وے۔
 اتن: اتنے تائیں۔ چٹی گھتنی: (مح) جرمانہ کرنا۔ کیتن: کیجے ہن۔ اتن: اُتے ہن۔

پیلی: پرلی۔ اولی: ایدھری۔ ٹھٹی بالا راجا: تحصیل لالیاں، ضلع چنیوٹ دا ہک پنڈ۔
 کھرلاں دے مرشد حضرت اسماعیل دی اولاد ایس پنڈ وچ وی وسدی ہے۔ مگی پھر:
 اگلے پیراں اُتے سفید نشان، چٹے ڈب۔ پور دا: پیدا۔ ڈھیدی: ملدی۔ کھنا: تلوار۔
 پرناون: ویاہون۔ تھوں: توں۔ بھارے: بولن توں، بولن دی آواز، آہریاں گلاں۔
 جسیی: جاسی آ۔ پر نیون: ویاہے جاون۔ میلکھ: خلقت، لوکائی۔ لموچڑ: لمے دے
 وسنیک۔ توڑا: بھاویں، ہور نہیں تاں۔ مَنج کرنا: (حج) تہس نہس کرنا، اُکا ای مُکا دینا۔
 ہرے: ہارے۔ گلاں کھلیاں رہناں: (حج) کارنامے یاد رہندے ہن۔ میسے: نہیں۔
 پرانے: پروہنے۔ چکن: نساون۔ دھروڑ: نس، گھوڑے کھوتے نوں تیز نساونا۔ آریں:
 واریں۔ اجوڑے: جوڑ دا اُلٹ، مخالف۔ کانہہ: سروٹ دی اک قسم۔ بول: ککر۔ بدرو:
 بھادوں۔ چلکن: چمکن۔ ہلکراں: ہاکراں۔ حج: قبیلے دا ناں۔ پوند: پہلاں۔ لوہے رکھ:
 لوہے دی حفاظت کر لین والا، باہنناں دا دتا تعویذ یاں رکھ جیہنے بھیا ہويا ہووے ہا
 توہم موجب اوس تے لوہے دا اثر نہ ہوندا۔ ٹپکاں: توپ توں، نکلیاں توپاں۔ لاہاں:
 پاسیاں۔ وکھیندا: دکھاوندا۔ ویہدے: ویکھدے۔ کرارے: سوادے، چنگے۔ ڈاگ: مجھ۔
 کرائی: دیسی عیسائی۔ پیشین: ظہر۔ وجو: وضو۔ پھوگی: پھوگی میراٹی جھامرے دا جم پل
 تے راء احمد خان دا جدی نوکر تے ہانی وی ہا۔ ایس کہانی وچ دتے ڈھولے اوسے دے
 ہن۔ سیدھیا: زور نال سدھیاں کرنا۔ تمر لنگ: امیر تیمور۔ چگتے: چُغٹے۔ دل: لشکر۔
 ہائیں: ہاواں، ٹھنڈے ساہ۔ ٹرنگ: گھوڑی۔ ٹرنگی: بہت ساریاں گھوڑیاں۔ ورم: سوج،
 دُکھ۔ اگا ہیں: اگانہہ توں، اگے ای۔ ٹریاں: گھوڑیاں۔ پوند: پیندے، پوندے۔ ڈیگ:
 راوی لاگے برساتی نالہ۔ صرپھا: صرفہ، بچت۔ ہاٹھ: لشکر۔ چلی: واہریاں لشکر دانس پینا،
 چل پینا۔ پیدھا: پہنیا۔ رام کہانا: رام کہانی، لمیاں چوڑیاں گلاں، رام چندر جنی شہرت۔
 سار: لوہا۔ ماہنو کھاونا: بندے کھاونا۔ لیندے: نال ای، ٹھوہ، جھبڈی۔ ولی داد سیالیں:

جھنگ دا تیرھواں سیال حاکم نواب ولی داد خان۔ پکھڑی: پکھی توں۔ اُگھلا: اُنگھلا۔
 سارنگ: راء سارنگ کھرل وی احمد خان دے نال شہید ہويا ہا۔ پاہرو، پہرے دار۔
 تارو: بندیوں تار۔ گروٹواں: تھانہ بابک، تحصیل تاندلیانوالہ، ضلع فیصل آباد۔ نیت خیر:
 دُعا خیر، کوئی کم کرن توں پہلاں رل کے خدا اگے استحکام دی دُعا کرنی۔ سنے:
 سمیت۔ بہماڑھا: اکٹھا۔ رسائی: صلح۔ کھیر: دودھ۔ پوندا: پیندا۔ شیخ سائل: حضرت
 اسماعیل بخاری، اوہناں دا مزار چنیوٹ شہر وچ ہے۔ ترہانی مُہر: ترہانیاں دی جیہدے
 اُتے مُہر لگی ہوندى، سیالاں دی ہک لڑھی ترہانے، ترہانے، فنیانے داندھ اکوای اے۔
 احمد خان کھرل (2):۔ راء صالح: راء احمد خان توں پہلاں اُپیرے کھرلاں دی پگ
 صالح، منج دے سرتے ہا۔ دروٹے: دوروٹا، دورہٹ، دو جوگاں والا کھوہ، چنھاں دے
 چنڈھے کنڈھے تے کھرلاں دا پنڈ، دروٹا کھرلاں، تحصیل بھوانا، ضلع چنیوٹ۔ پگ سر
 تے ہوونا: قبیلے دا سردار ہوونا۔ پگ دینا: قبیلے دا سردار مقرر کرناں۔ ایتاں: اتنے تک۔
 سید آلا: سید والا، تحصیل تے ضلع نیکانہ۔ اگدوں: پہلے توں ای، پہلاں ای۔ نادر شاہ
 قریشی: اٹھاراں سوستونجا دی جنگ آزادی دا سورما، اوہناں نوں گورے کالے پانی دی
 سزا دتی ہا۔ چودھری جیوے خان آرائیں: اٹھاراں سوستونجا دی جنگ آزادی دا غدار۔
 مہر سنگھ: اٹھاراں سوستونجا دی جنگ آزادی دے غدار دھاڑے سنگھ دا بیو۔ مٹی پلپیت کرنا:
 (مخ) حدوں ودھ بے عزت کرنا۔ اتن: اتنے نوں۔ اوہندے: اوہدے۔ ڈھکاں
 چھڑاویاں: ڈھکیاں ہوياں نوں باہر کڈھنا، قیدی رہا کراونے۔ کھڑک سنگھ: مہاراجا
 رنجیت سنگھ دا وڈا پُتر۔ شیر سنگھ: مہاراجا رنجیت سنگھ دا پُتر۔ دلیپ سنگھ: مہاراجا رنجیت سنگھ
 دا سبھ توں نکا پُتر۔ چرکیاں: چرنال، دیر نال۔ ایدے: ایس پاسے۔ اودے: اوس
 پاسے۔ ساندڑ بار: ساندل بار۔ نورے کی ڈل: تحصیل تے ضلع اوکاڑا۔ ہاٹھاں: ہاٹھ،
 لشکر۔ چاوا وٹو: اٹھاراں سوستونجا دی جنگ آزادی سے چاوے وٹو نوں جیل وڈھن دے

جرم وچ گوگیرے پھاسے لایا گیا۔ سرفراز: سرفراز کھل اٹھاراں سوستونجا دی جنگ
 آزادی دا غدار۔ بنیدن: بناوندے ہن۔ الے: ولے پاسے۔ پوسائیں: پواں گے،
 دھاوا کراں گے۔ کھاڑی: تنگ رستہ، راہ کھاڑا۔ سارنگ: راء سارنگ بیگے کے کھلاں
 دا سردار۔ اٹھاراں سوستونجا دی جنگ آزادی وچ راء احمد خان دے نال شہید ہويا۔
 مونہی: مونہ توں، کنک یاں پٹھیاں دا ہک مونہہ تے جوڑنا، قبیلے دی شاخ۔
 احمد خان دا سر: جھاڑاں: جھاڑیاں۔ امد: آوند۔ ٹھلیا: تیریا۔ منے: پاسے۔ سمد:
 رسد۔ میلکھ: لوکائی، خلقت۔

مراد تھینا: تھینہ: پنڈ۔ نانگے: نانگا، ہک قبیلہ۔ جن: جنا، فرد، قبیلے دا ہک توں دوجی
 تھویریں و سیرا، کسے قبیلے دی جوہ۔ دھاڑا: دھاڑ، ویہاں بندیاں توں اُتے دی واہر۔
 پیڑا: ویہاں توں گھٹ بندیاں دی واہر۔ دھاڑا پیڑا مارن: واہر نال دھاوا کرنا۔ اوہراں:
 اُرا نہی، ایس پاسے۔ پگڑے ول: سر اُتے پگڑی نہن والا، پنجاب وچ لڑکپن توں ای
 سر اُتے پگڑی نہی جاندی ہا۔ امدے: آوندے۔ گل پی گیا: (م) وقتی طور تے سہہ
 گیا۔ لاہماں: پاسیاں۔ سد: الا، ڈھولا، پنجابی شاعری دی ہک صنف۔ بھلبا: ڈنڈے
 اگے لگا نوکدار لوہا۔ ہنوا ترا: جابر۔ آپاں: اسیں، اساں۔ کالی گھوڑی سبزوند: گھوڑی دا
 رنگ تے کالا ہا پروچ ساوے دی بھانور وی پیندی ہا۔ سنید: ٹھنید، جدوں رب اگے گل
 سنی جاوے۔ گرھیا: مگر لگ کے نساہا۔ پک: بے شک، یقیناً۔ کارے: وعدے۔ گائے:
 گردناں۔ کالے پانی: جزیرہ انڈیمان۔

جگدے خان کھل: جھیرا: جھگڑا، مقدمہ۔ گل جھلنا: (م) اختلافی معاملے وچ کسے
 اک نکتے نوں من لینا۔ امد: آوند۔ شملہ: گرمیاں دے موسم وچ واسرائے ہند دا دفتر۔
 ہکے ایریں: اکواری، یکدم۔ عمر حیات ٹوانا: کالرا، شاہ پور دے رئیس، اوہناں دے والد
 ملک صاحب خان تے پتر خضر حیات ٹوانا وی انگریزاں لئی انملیاں قربانیاں دتیاں۔ پہلی

وڈی لام سے عثمانی فوجاں دے خلاف لڑائی دے ویروے لئی ویکھو۔ (Ian Talbot, Khizar Tiwana) میلکھ: لوکائی، خلقت۔ تھانہ باہلک: تحصیل تاندلیانوالہ، ضلع فیصل آباد۔ باہلک کوٹھی: باہلک وچ سرکاری بنگلا۔ وگ گئے: چلے گئے۔ کاوڑی: کاوڑ وچ آونا، غصے ہونا۔ ایلے: ویلے۔ لوہندیاں سکدیاں دا: مہنگا، وڈی سک مگروں جمن والا بال۔ کھو: اکو۔ ہائیں: ہے سن۔ ہکے: اکلے۔ ولدا: اُتر، جواب۔ ہبدائیں: سبھ پاسے۔ نابری: باغی۔ کیرے: نمانے۔ پھدھ: پھڑ۔ تھاہر: تھان۔ مرسائیں: اسیں مراں گے۔ آہدے: آکھدے۔ ناں وچ گیا: ناں مشہور ہو گیا۔

سوے

مڈھلے سوے

امان اللہ خان، راء۔ ”احمد خان داسر“۔ جھامرا۔ تحصیل تاندلیانوالہ۔ ضلع فیصل آباد۔ 9 اگست 2003ء۔

خوشی میراٹی۔ ”احمد خان کھرل 1“۔ چک بھوآنہ۔ تحصیل جڑانوالہ۔ ضلع فیصل آباد۔ 30 جون 2003ء۔

سعید بھٹا۔ کمال کہانی۔ لاہور: سانجھ، 2006ء۔
محمد منیر خان، راء۔ ”جلد ے خان کھرل“۔ جھامرا۔ تحصیل تاندلیانوالہ۔ ضلع فیصل آباد۔ 10 اگست 2003ء۔

مقبول احمد فتیانا۔ ”مراد فتیانا“۔ گرھ فتیانا۔ تحصیل تاندلیانوالہ۔ ضلع فیصل آباد۔ 2 فروری 2005ء۔
ولی محمد قریشی۔ ”احمد خان کھرل 2“۔ چک حماندکا۔ تحصیل جڑانوالہ۔ ضلع فیصل آباد۔ 9 اگست 2003ء۔

ثانوی سوے

پنجابی فارسی کتاباں

اعجاز، اے۔ ڈی۔ کال بلیندی۔ لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1986ء۔
بھما، میاں۔ ”امیر سنگھ دی وار“۔ مملوکہ سعید بھٹا۔ ایبوسی ایٹ پروفیسر۔ پنجاب یونیورسٹی لاہور۔
فردوسی۔ شاہنامہ فردوسی۔ جلد سوم۔ تہران: انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی، 1370 ش۔

- Arrian. Arrian's History of Alexander's Expedition. Trans. Mr
Rooke. vol 2 London: R Lea; J Nunn; Lackington, Allen
And co, 1814.
- Barrier, Norman G. The Punjab Alienation of Land Bill of 1900
Durham: Duke University, 1966.
- Budge, E.A. Wallis. Trans. The Life And Exploits of Alexander
The Great Being A series of Ethiopic Texts. vol 2 London:
C.J. Caly and sons, 1896.
- Cave-Browne, Rev. J. The Punab And Delhi IN 1857. 2 Parts
London: William Blackwood And Sons, 1861.
- Encyclopedia of Western Colonialism Since 1450. 2007 ed.
- Griffin, Lepel H. The Punjab Chiefs. ed. Colonel Charles
Francis Massy, Rev. ed. 1st, W.L.Conran,
H. D. Craik, Rev. ed. 2nd. Lahore:
Sang-e-Meel, 2004.
- Latif, Syed Muhammad. History of The Punjab. Lahore:
progressive Books, 1984.
- M` Crindle, J.W. ed. The Invasion of India By Alexander The
Great. London: Methuen & co, 1969.
- Metcalf, Barbara D, Thomas R.Metcalf. A Concise History of
India. Cambridge: Cambridge University Press, 2005.
- Nijjar, Bakhshish Singh, Dr. Punjab Under the British Rule.
1849-1947 vol I Lahore: Book Traders, n.d.
- Prakash, Buddha. History of Poros. Patiala: Punjabi University,

1967.

Punjab Government. Mutiny Records: Correspondence 2 Parts

Lahore: Punjab Government Press, 1911.

--- . Mutiny Records: Reports. 2 Parts Lahore:

Punjab Government Press, 1911.

--- . Punjab District Gazetteers: Montgomery

District. Lahore: Punjab Government Printing, 1933.

Sekhon, Sant Singh, Kartar Singh Duggal. A History of Punjabi

Literature. New Delhi: Sahitya Akademi, 1992.

Singh, Bhagat. A History of THE SIKH MISALS. Patiala: Punjabi

University, 1993.

Weinfeld, Paul. "The Islamic Alexander A Religious And Political

Theme in Arabic And Persian Literature." diss. Columbia

U, 2008.

رسالے

سعید بھٹا۔ ”احمد خان کھل“۔ کتھی۔ ولی محمد قریشی۔ پنجم 2-7 (2005ء): 66-63۔

---۔ ”احمد خان کھل“۔ کتھی۔ خوشی میراٹی۔ پنجم 6.6 (2004ء): 57-52: 6.7۔

(2004ء): 47-41: 6.8 (2004ء): 64-57۔

---۔ ”راجا پورس“۔ راوی 80 (1993ء): 76-266۔

---۔ ”مستی کھل“۔ ترجمہ 2.4 (2008ء): 97-90۔

سعید خاور بھٹا، ڈاکٹر۔ ”لوک کہانی راجا پورس دیاں نینہاں تے سبھا“۔ اورینٹل کالج میگزین

84.111-12 (2009ء): 42-231۔

"Skanda: The Alexander Romance in India."

<<http://murugan.org/research/gopalapillai.htm>>

ناں تھیں

آرائیں 87	اروڑے 87
آسٹریلیا (براعظم) 82	اشوک 9
آئرین 66-8	افریقہ 72, 82
اُپیرے 87	اکبر 9
اٹلی 82	اکبر والے 49
احمد کھریجا (دیکھو احمد خان کھل، راء)	اگوانی 87
احمد (دیکھو احمد خان کھل، راء)	اللہ داد 36
احمد خان 62	الیاس 38
احمد خان (دیکھو احمد خان کھل، راء)	الیکزینڈر (دیکھو سکندر مقدونی)
احمد خان کھل (دیکھو احمد خان کھل، راء)	امبھی، راجا 20, 66
احمد خان کھل، راء، 27-39, 42-5, 47-51	امریکا 83
53, 56-7, 61-2, 64,	امریکا (براعظم) 82
76-81, 86-91, 93,96	امیر، راء 40, 76
احمد خان، نتھو دا (دیکھو احمد خان کھل، راء)	امیر سنگھ دی وار 76
احمد کھل (دیکھو احمد خان کھل، راء)	امیر سنگھ، سردار 75
ارسطو 12-3, 24, 68, 71	انڈیا 68

انگریز (دیکھو انگریز)	نچ، ای۔ اے۔ والس 68
انگریز 32-3, 37-8, 40-6, 48, 50, 61-3,	بخشا 39
78, 80-1, 83, 86-7, 89-96	بدوزئی 87
انگریزی 68, 83-4, 87	برانڈر تھ 85
انگلستان 93	برخوردار، حافظ 13
اودھ 87	برطانیہ 62-3, 81
اوڈ 64	بر عظیم 70, 83-4, 91, 93-4
اوکاڑا 37, 47, 83	برکلی (دیکھو برکلی)
ایتھوپیا 68	برکلی 32-3, 44-6, 49-51, 56-7, 80, 88, 91
اتحسین کالج 61-2	بسرا 20
ایران 9-10, 12, 18-9, 22	بگھیلے 87
ایرانی 10, 17, 24	بلجیم 82
ایسٹ انڈیا کمپنی 78	بلندا، بیگ دا ترہانا 46
ایشیا 72, 82	بلوچ 28
بابل 26	بنگال 90
باجے کے 43	بو کے فیلس 67
باختریا 71	بہادر شاہ ظفر 91-2
بار 87	بہاول (دیکھو بہاول قتیانا)
باقر، مشری دا 75	بہاولپور 53
باہر کے 33-4	بہاول، ریحان دا 39
باہلک (دیکھو باہلک، نتھو دا وٹو)	بہاول قتیانا (موضع) 56
باہلک، تھانہ 63	بہاول قتیانا 34-5, 40, 57, 59-60
باہلک، کوٹھی 63	بیدی 51, 87
باہلک، نتھو دا وٹو 35, 37-9, 41	بیرز، نارمن جی 78

پنجابی 21, 25, 66, 68, 71, 92	بیگ کے وٹو 50
پنڈی شیخ موسیٰ 44, 87	بیگے کا 34-5, 38, 50, 75
پورس، راجا 9, 17-25, 65-8, 72-3, 96	بیمز جان 78
پورو 70	بھٹی 20, 74
پورے 70	بھدرو 87
پہلوی 65, 68-9	بھرڈاٹی 36
پیرو کے 37, 93	بھروانے 34, 54-5
پھتیلی کے وٹو 42	بھروانیاں (دیکھو بھروانے)
پھوگی 38, 40	بھکھی 75
ترہانے 34, 45, 87	بھگوان سنگھ 76
ترتج، مامورے دا 37, 39	بھمے، مہیں 76
تمرنگ 39	بھیرہ 17, 20-1, 26, 29, 67, 77
توارے 20	پاکستن 83
توی 23	پاہنوں 15
تیج سنگھ، مسر 78	پاؤراس 70
ٹمپل، رچرڈ 85	پٹھانا، سلطان دا 39, 42
ٹوانے 62	پرنگال 81
ٹوبہ ٹیک سنگھ 83	پرچاچی 71
ٹیکسلا 20, 66	پرہائیں 87, 89
ٹھٹی بالا راجا 32	کچے ماڑی 34
جاوا 12	پلائی، گوپال، این 70
جبرونائی 87	پلوٹارک 67-8
جج 36, 87	پنجاب 17, 19, 26, 53, 65, 67, 70, 73,
جرمنی 82	78-80, 83-4, 86, 93, 95

حسن پور 20	جلد ۷ خان کھرل 61-4, 96
حسن کا وٹو 39	جلا 40
حسینؑ، امام 38	جلھی فتیانہ 35, 44, 54, 56-7
خاکے شاہ 27	جمنہ 71
خاں دوراں 10	جموں 30, 77
خزان سنگھ 76	جنوے 36, 38, 87
خوشاب 29	جنگ نامہ امام حسین 74
خوشحال ماچھی 41	جونیوں 79
داد، لکھن دا 42	جہانا، میاں 42-3
دادن 56	جیوے خان آرائیں، چودھری 48-9
دارا، شاہ 9, 11-2, 69-71	جھامرا 27, 29, 32, 34-5, 44-5, 52-3
داستان امیر حمزہ 74	61, 64, 76, 80, 96
دو، چکتے دا شیخ 41	چاوا وٹو 49
دروٹے 47	چاوندگیہ اُنپشہ 70
دلمبر و جھلانا، مہر 43	چاوے کا 62
دلی 10, 49, 84-6, 90-1	چدھرڑ 20
دلیپ سنگھ 48	چنیوٹ، ضلع 77
دلیل 34	چوڑی گر 64
دیناوری 69	چوغٹھ 22, 23
دھاڑا سنگھ 43, 48, 50	چوہان 20
دھیروکا 49	چیچہ وطنی 83
ڈوگر 20	چیلیانوالی 78
راٹھور 20	جشی 65-6, 68-9
راج کور 76	حسنؑ 38

سہراؤں 78	راجپوت 13, 19-21, 23, 72-3
سپراواں 34	ران سنگھ 76
سپین 81	راوی 14, 42, 44-5, 80, 93-4
ستار، رمانے کا کھل 75	راوی (میگزین) 66
ست گھرے 58	رتن باہمن 29
ستلج 71, 80	رچھے 41
سٹرابو 68	رحمان 41
سداد 41-3	رخسانہ 71
سر سے 49	رٹانا 36
سرفراز (کھل) 49	رمانے کے 75
سُریانِی 65, 68-9	رنجیت سنگھ (دیکھو رنجیت سنگھ، مہاراجا)
سکراوے 37, 39	رنجیت سنگھ، مہاراجا 28-32, 40, 47-8, 76-8
سکند پُران 70-1	روشنک 70
سکندر (دیکھو سکندر مقدونی)	سادے کا 75
سکندر مقدونی 9-26, 65-6, 68-73, 96	سارنگ (بھروانا) 37
سکندر یونانی (دیکھو سکندر مقدونی)	سارنگ (دیکھو سارنگ حماد دا)
سامٹرا 12	سارنگ، حماد دا 34-6, 38, 40, 42-4, 50
سامئل ترہانا 54-6	ساندل بار 46, 49, 74, 76, 83
سامئل، شیخ 46	سانڈر بار (دیکھو ساندل بار)
سنسکرت 66, 70-1	سانسی 64
سوچھا بھدرو 44, 57	سانگھ 71-2
سومناٹ 20-1	سامئل 36, 87
سید 27	ساہی سنگھ 75
سید (دیکھو سید، ابھول دا)	ساہیوال 62, 83

علی وال 78	سید، ابھول دا 35, 39-43
عمر حیات ٹوانا 63	سید والا 47-8, 76, 80
عمر کے 33	شاہ کوٹ 74
عنایت کے وٹو 50	شرست، محمد یار دا 40
عیسیٰ کے 33	شیلے 62
فارسی 65-6, 69, 71, 73	شور کوٹ 26, 67
فتح بی بی 27	شہرا 42
فتح پور شریف 58	شینو پورہ 76
فتح شاہ، سید 32-3	شینو شریف 58
فتیانے 34-5, 45, 54, 85-6	شیرج 36
فردوسی 69	شیر سنگھ 48
فریدا واہد 35, 88	صاحب خان پٹھان 39
فلپ (ویکیوفیلٹوس)	صالح خان (ویکیو صالح، منج دا)
فیصل آباد 34, 36, 62, 83	صالح راء (ویکیو صالح، منج دا)
فیلٹوس 9, 26, 69	صالح، منج دا 28, 47, 75-6
قتال کموکا 27	طبری 69-70
قریشی 87	عاقل کے 41
قصور 47	عالم شاہ 56-7
قندھار 19	عثمان کاٹھیا 55-6
کابل 19	عربی 65-6, 69, 71, 73
کاٹھیا 35, 72, 85-6	علیؑ 58
کالے پانی 46, 59-60	علی حیدر 15
کانڈیوال 28, 77	علی، شاہ 38
کبھار 87	علی محمد خان، نواب 52, 53

کرام، را 38	کرمو، سردارنی 76
گنجی بار 76, 83	گروٹواں 44
گگنا 71	کلوچنچوہ 37, 39
گورا (دیکھو انگریز)	کلی خان پٹھان 54-6
گورنمنٹ کالج لاہور 66	کمال دین، میاں 66
گوردوانک، بابا 74	کمال کہانی 66
گوگیرا 87-9, 83-5, 79, 57, 50-1, 32, 36	کمالیے 49, 53, 56, 83
گیان سنگھ 76	کموکیاں 27
لارنس، جان سر 93	کیر (فتیانہ) 37
لاٹینی 65-6	کنور سنگھ، راجا 76
لال سنگھ، مسر 78	کیلس تھیز 68
لالیاں، تحصیل 77	کیو۔ براؤن 85-92
لائل پور (دیکھو فیصل آباد)	کھرل 27, 29, 31-8, 40, 42, 44-5, 59
لعل (فتیانہ) 37	63, 74-6, 85-6, 88, 90
لکھو کے 79	کھڑک سنگھ 48, 76
لکھیرے 87	کھگھراں آلے پل 37
لندن 52	کھیم سنگھ بیدی 43
لوہار 87	کھیوا 54-5
لُونے 36, 87	گجرات 78
لہور 85-6, 76, 49, 47, 33	گردیزی 87
ماجھی بشیرا 58-9	گڑھ فتیانہ 56
ماجھی 87	گزنیرز آف دی چناب کالونی 91
مارائین 45, 32	گزنیرز منگمری ڈسٹرکٹ 94
ماڑی آلاپتن 88	گلاب سنگھ 78

26, 47, 67-8, 71-2, 78, 86-7, 90, 92	ملتان	60	ماموں کا بچن
35, 88	ملنگ آلا پتن	54	ماہنی
	ملوئی (دیکھو ملتان)	37, 39	مٹلی، پٹھانے دا
	منگمری (دیکھو ساہیوال)	40	محکم
	موکھا (دیکھو موکھا وینہی وال، مہر)	38	محمد
46, 57, 59-60	موکھا وینہی وال، مہر	62	محمد خان خانو آنے دا
	موہن بنگلا	33, 41-5, 62	محمد خان، راء
	مہا بھارت	10	محمد شاہ
	مہر سنگھ	58	محمد غوث بالا پیر
	مہمند بھروانا، مہر	78	مدکی
	میراٹی		مراد (دیکھو مراد فتیانہ)
	میر، مل دا کھل	34, 41, 44-5, 56-8,	مراد فتیانہ
	میکرنڈل	87	مرجانے
	میوٹی ریکارڈز: رپورٹس	87	مردانے
	میوٹی ریکارڈز: کورس پنڈیس	13	مرزا
	نادر دی پوڑی	37	مُستا (پیروکا)
	نادر شاہ قریشی	57	مستان شاہ، بابا
	نارنگ، جلے دا	75-6	مستی، امین دا کھل
	نانگے		مستی کھل (دیکھو مستی، امین دا)
	نبی بخش آگواہی	42	مسودا
	نھو، راء	56	مغل میر شینک
	نسوانے	9, 10, 12, 26, 71	مقدونیہ
	نظام تونسوی، خواجہ	62-3	مکے معظی
	نظام لوہار	87	ملاح

ہند (دیکھو ہندوستان)	نکائن 31
ہندوستان 12-3, 17-8, 20, 49	نکئی 87
یارے 15	نکئی مسل 76
یورپ 72	نگڑیال 87
یوسف زلیخا 74	نکناہ 83
یونان 12, 14, 26	نواب، سستی دے 41
یونانی 21, 24, 65-6, 68, 71, 95	نور محمد 43
	نورے کی ڈل 37, 38, 40-1, 49
	نوشابہ 12-9, 26, 71, 73
	نیدر لینڈ 82
	نیلی بار 76, 83
	واگھ، ریحان دا 40
	وٹو 33-8, 40, 42, 44-5, 85-6, 93-4
	ورک 75
	وریام (بھروانا) 37
	وساوا 40
	ولی داد 43
	ولی داد خان مُردانا 57, 59-60
	وین فیلڈ، پال 69-70, 74
	ویہت 20-2, 65, 67, 73
	ویہتی وال 87
	ہانسی 90
	ہدایت، سعی دے 40
	ہڑپہ 83